

M&L

Hochkirch $\frac{1}{5}$ 1758

Etreux $\frac{1}{5}$ 1793

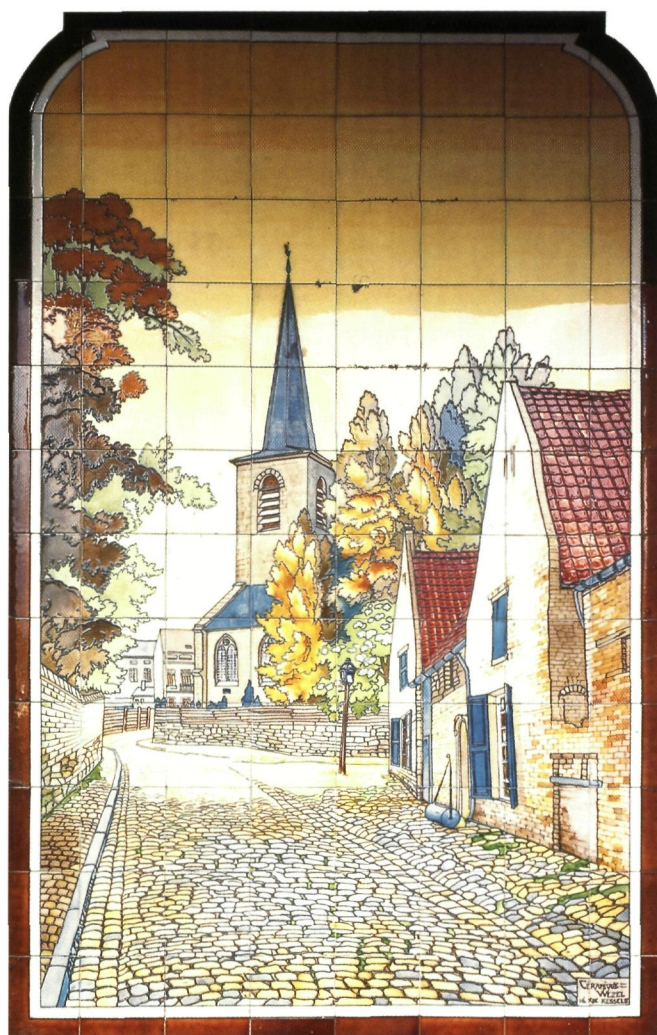
Valenciennes $\frac{26}{77}$ 1793

General Major
Graf Ferraris

De Belgische Art Nouveau en Art Deco wandtegels

1880-1940

NA DE EERSTE
M&L-CAHIERS
OVER GLAS IN LOOD EN
MIDDELEEUWSE MUUR-
SCHILDERINGEN,
ZETTEN WE DE
ONTDEKKINGSTOCHT VERDER
NAAR MINDER BEKENDE
ASPECTEN VAN
ONS KUNSTBEZIT.

DITMAAL RICHTEN WE
ONZE AANDACHT
OP DE BELGISCHE ART
NOUVEAU EN ART DECO
WANDTEGELS UIT DE PERIODE
1880-1940.

*Dit boek beoogt een eerste overzicht
te geven van de Belgische wand-
tegelproduktie in de periode van
1880 tot 1940. Ook de jaren na de
Tweede Wereldoorlog, toen aan
deze periode vol creativiteit een
einde kwam, krijgt enige aandacht.
Zijdelings komt overigens ook de
produktie van gedecoreerde vloer-
tegels aan bod, al ligt de klemtoon
uiteraard op de meer tot de verbeeld-
ding sprekende wandtegels.*

Technische gegevens

Formaat:

21 x 29,7 cm

Aantal pagina's:

224

Kleurillustraties:

400

Papier:

Kunstdruk Galerie Art Silk 135 g/m²

Afwerking:

garengenaaid gebrocheerd

Prijs:

1.350,-fr.

Auteurs:

Mario Baeck en Bart Verbrugge

Foto's:

Oswald Pauwels

Concept en vormgeving:

Luc Tack

ISBN 90 403 0066-6

Dit boek kan ook besteld worden
door overschrijving van
1.350,-fr. (verzendskosten
inbegrepen) op rekeningnummer
091-2206040-95 (Fonds
Monumenten en Landschappen)

In de reeks M&L- cahier verscheen

1. Glas in lood	995,-
2. Middeleeuwse muur-
schilderingen in
Vlaanderen	1.200,-

Besteladres

Afdeling Monumenten en
Landschappen

Pers & Voorlichting

Graaf de Ferraris-gebouw
Emile Jacqmainlaan 156 - bus 7
1000 Brussel
Tel. (02) 553 82 34
Fax (02) 553 82 05
Rekeningnummer:
091-2206040-95

M & L

MONUMENTEN EN LANDSCHAPPEN

Redactie

Monumenten en Landschappen,
Graaf de Ferraris-gebouw
Emile Jacqmainlaan 156 - bus 7
1000 BRUSSEL
tel. (02)553 82 34 - fax (02)553 82 05
Eindredactie: M.M. Celis.
Vormgeving en productie: L. Tack.
Zetwerk en secretariaat: D. Torbeyns.

Redactiecomité

Voorzitter: E. Goedleven.
Leden: A. Bergmans, J. Braeken, M. Buyle,
M.M. Celis, M. De Borgher, J. De Schepper,
M. Fierlafijn, J. Gyselincx, A. Malliet,
G. Plomteux, L. Tack, S. Van Aerschot,
Hedwig Van den Bossche,
Herman Van den Bossche, P. Van den Bremt,
Ch. Vanthillo, L. Wylleman.

Advertentiewerving

De Ganzerik, J. Casier
Maalsesteenweg 73, 8310 Sint-Kruis
Tel.: (050) 36 25 89 - Fax: (050) 37 33 64.

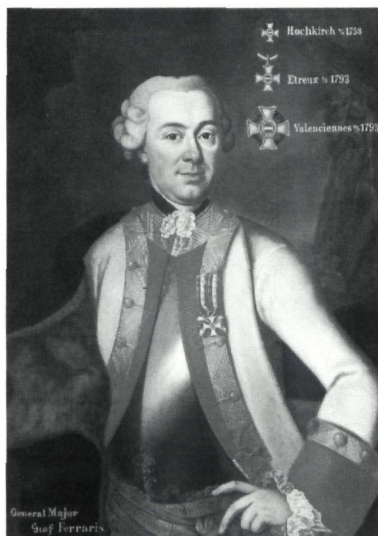
Druk

Die Keure
Oude Gentweg 108, 8000 Brugge
Tel.: (050) 33 12 35 - Fax: (050) 34 37 68.

Verantwoordelijke uitgever

Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap
Departement Leefmilieu en Infrastructuur
Administratie Ruimtelijke Ordening, Huisvesting
en Monumenten en Landschappen
Luc Tack
afdeling Monumenten en Landschappen,
Graaf de Ferraris-gebouw
Emile Jacqmainlaan 156 - bus 7
1000 BRUSSEL

De verantwoordelijkheid voor de gepubliceerde artikels
berust uitsluitend bij de auteurs. Alle rechten voor
het reproduceren, vertalen of herwerken zijn
voorbehouden.

Tweemaandelijks tijdschrift van het
Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap
Departement Leefmilieu en Infrastructuur
Administratie Ruimtelijke Ordening, Huisvesting en
Monumenten en Landschappen
Afdeling Monumenten en Landschappen

Afgiftekantoor : Brussel X

ISSN 0770-4948 • 16 jaargang Nr. 5 • september-oktober 1997

Inhoud

Ferraris: een man, een gebouw, twee kaarten 6
Lisette Danckaert

Beelden van omhoog. Hansches 17de-eeuwse plafonddecoraties in
stucwerk in de kastelen van Horst, Modave en Beaulieu en in het
Gentse Brouwershuis 21
Marc Van Vaecck

Summary 56

M&L Binnenkrant

Abonnementsvoorwaarden 1998

België: 1150 fr. (ook losse nummers verkrijgbaar voor 220 fr.).
CJP'ers betalen: 950 fr.
Buitenland: 1300 fr.

Uw abonnement gaat automatisch in na overschrijving op rek. nr.
091-2206040-95 van Monumenten & Landschappen, Graaf de
Ferraris-gebouw, Emile Jacqmainlaan 156 bus 7, 1000 Brussel met
vermelding "M&L-jaarabonnement 1998".

U ontvangt dan alle nummers van het lopende jaar.

Zonder schriftelijke opzegging vóór het einde van elk kalenderjaar, wordt een abonnement automatisch verlengd
voor de volgende jaargang. Tussentijds kunnen geen abonnementen worden geannuleerd.

Cover: Joseph-Jean-François graaf de Ferraris (olieverfschilderij - Wenen)

**CAISSE D'EPARGNE DE L'ETAT
LUXEMBOURG**

RESTAURATION DES FACADES

ETN. FLOR BRUXELMAN & ZOON N.V.

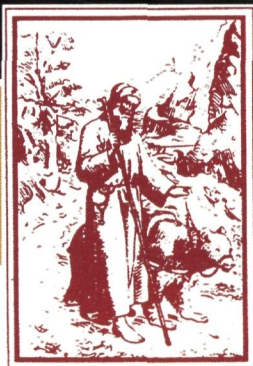
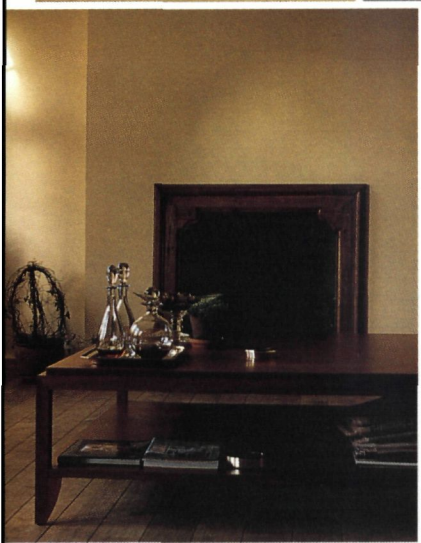
Restauratie - Nieuwbouw - Steenkapperij

Reigerstraat 8, 9000 Gent

Tel. (09) 222 22 39 - 222 20 48 / Fax (09) 220 27 75

Kalk...

...en niet gelijk welke !

*Miniere di San
Romedio*

Arte Constructo

Unilit

Natuurlijke hydraulische kalk
Mortels voor binnen en buiten

CORIDECOR

Kalkverven
Binnen- en buitendecoratie

Arte Constructo bvba
Molenberglei 18 - B 2627 Schelle (Belgium)
Tel. : 32.3 / 880.73.73 Fax : 32.3 / 880.73.70
BEAL - 4 Rue des Bailleries
5081 Meux-la-Bruyère
Tel. : 32.81 / 56.63.96 Fax 32.81 / 56.89.54

ZONDER RENOFORS-BETA ZAG U DIE MOLENS NIET MEER...

Heeft U zich al eens afgevraagd hoe het komt dat eeuwenoude houten molens nog steeds de wind trotseren? Of hoe de Middeleeuwse klokkestoel van de prachtige Sint-Romboutskathedraal zijn tonnenzware beiaard torst?

Solar nv vernieuwt en versterkt rottend hout met het Renofors-Bèta systeem. Voor jàààren.

Renofors-Bèta is een (kostenbesparend) alternatief voor dure en moeilijke vervangingswerken.

Renofors-Bèta is een gewapend kunstharsstelsel dat snel, doeltreffend en esthetisch eeuwenoude constructies restaureert.

Vraag nu vrijblijvend documentatie. Bel 03/776.91.62

U HEEFT GEEN MONUMENT TE VERLIEZEN...

Solar^{n.v.}

Kleine Breedstraat 33 - 9100 St.-Niklaas

Ook sterk in: gevelreiniging - steenverharding -
vochtwering - drooglegging van muren met capillair
stijgend vocht - dichtingswerken - betonrestauratie -
houtbehandeling - brandremming.

België's enigste, oudste en wereldbepaalde goudslager

AL. BUGGENHOUT BVBA

BLADGOUD

en accessoires voor het vergulden
(mixtion, rode bolus, messen, borstels...)

ARTIST OIL COLOURS SCHEVENINGEN

Olieverven en pigmenten speciaal
voor kunstschilders en restauraties

Uitsluitend **Groothandel**.

Voor informatie voor het adres

van uw dichtstbijgelegen verkooppunt:

VAN ARTEVELDESTRAAT 139 - 1000 BRUSSEL

Tel. 02/512 71 19 - Fax 02/502 14 55

Kunstatelier

Gerard Thienpont^{bvba}

Konservatie en Restauratie van Kunstwerken
Hout - Steen - Stucwerk • Schilderijen

Beeldhouwwerken • hout en steen

Decoratieve schilderwerken

Polycromeerwerken • Bladgoud

Kerkmeubilair

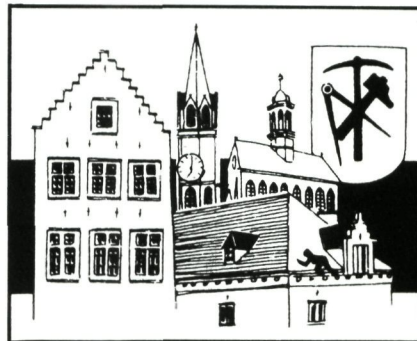
Onderzoek en behandeling

Rozenstraat 6 - 9810 NAZARETH (Eke)

Tel. (09) 385 54 32 - Fax (09) 385 45 52

MOREELS H

Specialiteit restauratie
historische gebouwen & kerken

Natuur & kunstleien - pannen & asfalt

Restauratie van glasramen
van kerken en partikulieren

Eigen ontwerpen

43 Jerusalemstraat
9420 ERPE-MERE

Tel. (053) 83 01 54 • Fax (053) 83 33 65

DE WESTHOEK
Tussen de IJzer en
het kanaal van Duinkerke

Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap
Administratie Ruimtelijke Ordening en Huistesting
Departement Leefmilieu en Infrastructuur
Afdeling Monumenten en Landschappen

Auteurs:

Anne-Marie Delepiere en Suzanne Van Aerschot-Van Haeverbeeck
Claude Delacroix-Vandalle en Pierre-Louis Laget

Foto's:

Oswald Pauwels
Philippe Dapvriil, Olivier Marlard en Pierre Thibaut

Formaat 29,7 x 21 cm
128 pagina's op kunstdrukpapier 135 gr, kleurendruk

Algemene historisch-geografische inleiding met 29 afbeeldingen,
vergelijkend beeldgedeelte met 219 illustraties.

Plaatsnamenregister en overzichtskaart
prijs: 950,- bfr.

Verkrijgbaar: Afdeling Monumenten en Landschappen
Pers en Voorlichting
Graaf de Ferraris-gebouw - Emile Jacqmainlaan 156 - bus 7 - 1000 Brussel
Tel. (02)553 82 34 - Fax (02)553 82 05
Rekeningnummer 091-2206040-95

Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap
AROHM, Afdeling Monumenten en Landschappen
D/1995/3241/65

ISBN 2-908271-17-6

Dit werk verschijnt gelijklopend in het Frans met dezelfde illustraties en titel:
Flandre, entre Yser et canal de Furnes (Images du Patrimoine, ISSN 0299-1020), Inventaire Général Spadem 1995)

FERRARIS: EEN MAN, EEN GEBOUW, TWEE KAARTEN

LISETTE DANCKAERT

Chorografische kaart van de Oostenrijkse Nederlanden, J. de Ferraris, gegraveerd door L.A. Dupuis, 1777 (Brussel, Koninklijke Bibliotheek, Kaarten en Plannen) Blad 16 toont hoe de Ferraris zijn kaarten aanbiedt aan Jozef II

De Vlaamse Gemeenschap geeft aan haar nieuw opgerichte overheidsgebouwen namen die niet toevallig gekozen werden. De Markies in de Brusselse binnenstad herinnert aan een straat in de druk bevolkte wijk. Ook de Ferraris brengt hulde aan een bijzondere figuur uit onze geschiedenis.

Bij de eigennaam Ferraris wordt de eind-s liefst niet uitgesproken, zodat het woord klinkt als de welbekende naam van het automerk met het steigerend paardje. In België echter is het niet zeker dat er altijd

eerst aan mechanica gedacht wordt. Heel wat mensen zijn immers vertrouwd geraakt met de fraaie kaart van Ferraris, waarvan de wijd verspreide reproductie heel wat vorsers interessante inlichtingen bijbracht en nieuwsgierigen toeliet de oude vorm van hun stad te leren kennen of het ruime landhuis van een betovergrootvader terug te vinden. Deze eerste grootschalige manuscriptkaart van de Zuidelijke Nederlanden, de zogenaamde *Kabinetkaart*, werd inderdaad opgemaakt onder leiding van generaal graaf Joseph de Ferraris en is van groot nut gebleken voor de geschiedenis van landschap, nederzetting en grondgebruik. De realisatie past in de algemene internationale vooruitgang van de cartografie in de tweede helft van de 18de eeuw, een tijdperk dat in

Hotel Ferraris, 29
Rue du Haut-Bour-
geois te Nancy.
Geschilderd plafond
in de trapzaal
(Lorraine,
Inventaire Général)

verhuizen naar Wenen hield verband met de afstand van Lotharingen aan Frankrijk en het vertrek van de laatste regerende hertog François III-Etienne, die een jaar later met aartshertogin en troonopvolgster Maria-Theresia huwde, in 1745 tot keizer Franz I verkozen werd en aldus de stichter was van het huis Habsburg-Lotharingen.

De keizerlijk-koninklijke edelknapen kregen onder-richt in de wiskunde van de Hofmathematicus en Hofraadsheer Johann Jacob von Marinoni, één van de meest vooraanstaande wiskundigen en ingenieurs van zijn tijd, die de toekomstige officieren waar-schijnlijk ook cartografische kennis bijbracht. In 1741 werd Ferraris vaandrig in het infanterie-regiment van Grünne en reeds het volgende jaar nam hij deel aan de slag bij Czaslav, gewonnen door Frederik II van Pruisen, waar hij zwaar gewond werd. Hij werd tot kapitein-luitenant bevorderd, dan tot kapitein in 1747, tot majoor in 1750, tot luite-nant-kolonel in 1755 en, in 1758, tot kolonel van het infanterieregiment nr. 3 Prins Karel van Lotharingen, genaamd naar de broer van de keizer. In december van dat jaar veroverde hij een batterij van achttien kanonnen op de Pruisen in de slag bij Hochkirch, waarvoor hij het kruis van de pas gestichte Orde van Maria-Theresia kreeg. In 1761 was hij generaal-majoor en werd in 1767 directeur van de artillerie in de Oostenrijkse Nederlanden (*K.K. Niederlän-dischen National Feld Artillerie Corps*), land waarheen hij na afloop van de Zevenjarige oorlog gekomen was, waarschijnlijk in het gevolg van Karel van Lotharingen, nu gouverneur der Nederlanden. Hier was Ferraris in contact met de vooraanstaanden van de regering en werd hij eigenaar van een infante-rieregiment. Hij werd lid van de loge *L'Heureuse Rencontre* te Brussel, waarvan heel wat prominenten deel uitmaakten.

Nu begint het tijdperk dat zo'n belang heeft voor onze gewesten, zijn cartografisch werk, waarover verder. Zijn militaire loopbaan bleef schitterend; hij werd veldmaarschalk-luitenant in 1773 en gouver-neur van de vesting Dendermonde in 1775, waardig-heid die hij minstens tot 1787 zal bekleden. Onder-tussen trouwde hij in november 1776 te Brussel met Marie-Henriette d'Ursel, huwelijk waarbij de gou-verneur aanwezig was. De bruid was 32, de bruide-gom een gezette vijftiger. Toch moet dit geen *mariage de convenance* geweest zijn, zoals gebruike-lijk in de adellijke families in de 18de eeuw, te oordelen naar de briefwisseling waaruit een echte verstandhouding tussen de echtgenoten blijkt (3). Uit dit huwelijk werd als enig kind een dochter, Maria-Wilhelmine of Molly, geboren. Dat Ferraris een belangrijke personaliteit was wordt nog bevestigd door het feit dat hij belast werd met het regelen van de begrafenisplechtigheden van Anne-Charlotte van Lotharingen, abdis van Remiremont en van Bergen, zuster van de gouver-neur, die na haar overlijden in ons land te Nancy bijgezet moest worden. Ferraris bezat toen hier een huis schuins tegenover de vroegere vaderlijke

► Joseph-Jean-François graaf de Ferraris op zowat 70-jarige leeftijd (Olieverfschilderij, Wenen, Theresiansche Militärakademie)

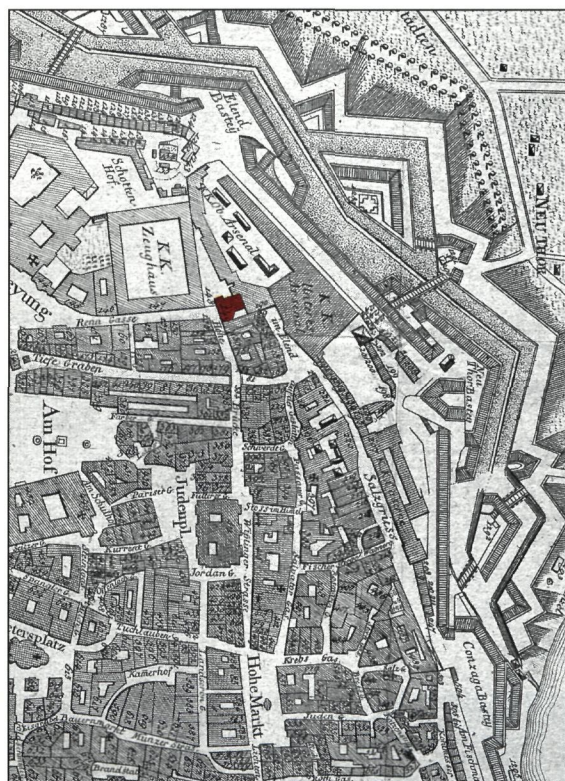
►► Marie-Henriette d'Ursel gravin de Ferraris, afgebeeld als Ceres. Als tegenhanger figureerde haar zus Charlotte Philippine, later gravin de Stain, als Flora (anoniem schilderij, circa 1770, eertijds in het kasteel van Hingene, huidige bewaarplaats onbekend. Foto Association de la Noblesse du Royaume de Belgique, Brussel, nr 4294)

woning, huis dat hem echter bij de Revolutie ontnomen zal worden. Ter vervanging zal hij van keizer Franz II in 1798 het domein van St-Hubert in Toronthaler Komitat krijgen, in het huidige Vojvodina, ten noordoosten van het Servische Novi Sad.

Tijdens zijn verblijf in Brussel woonde hij, volgens professor Arnould, in de Ruisbroekstraat, nummer 6. Eigenaardig genoeg is thans het Algemeen Rijksarchief op datzelfde nummer gevestigd, hoewel er niets overblijft van de toenmalige huizen door de volledige verbouwing van de straat. Volgens dr. Lemoine lag zijn huisvesting echter in de Isabellastraat, later in de Koningsstraat na de aanleg van de Koningswijk (4). In 1788 is het huis van Ferraris verhuurd, maar de generaal zal in onze gewesten terugkomen als adjunct van de opperbevelhebber van het Oostenrijks leger, prins Josias-Frederick van Saksen-Coburg-Saalfeld, de overwinnaar te Neerwinden tijdens de veldtocht van 1793. Hij nam nog deel aan veldslagen, werd commandeur in de Orde van Maria-Theresia en Groot-Kruis na de verovering van Valenciennes, waar hij Frederick-Augustus, hertog van York, de tweede zoon van George III van Groot-Brittannië, vergezelde. Dan kreeg hij een diplomatieke functie, werd Geheimraad in 1798 en, in 1807, veldmaarschalk. Hij woonde toen in Wenen aan de *Hohe Brücke* nummer 149, dicht bij *Am Hof* en het Arsenaal, voorbij de nu nog bestaande *Tiefer Graben* in het westen van de

binnenstad. De huidige *Wipplingerstrasse* loopt dicht bij deze plek in de rechtgetrokken Beurswijk. In dit huis stierf Ferraris op 1 april 1814 aan de gevolgen van een beroerte.

In 1814 overleed Ferraris in het huis Hohe Brücke 149 te Wenen. Stadsplattegrond uit 810 door Gerstner (Brussel, Koninklijke Bibliotheek, Kaarten en Plannen)

HET HOTEL DE FERRARIS AAN DE KONINGSSTRAAT

JO BRAEKEN

In april 1780 verwierven de echtgenoten Joseph-Jean-François de Ferraris en Marie-Henriette d'Ursel een herenwoning aan de Koningsstraat, met uitzicht op het zojuist voltooide Warandepark.

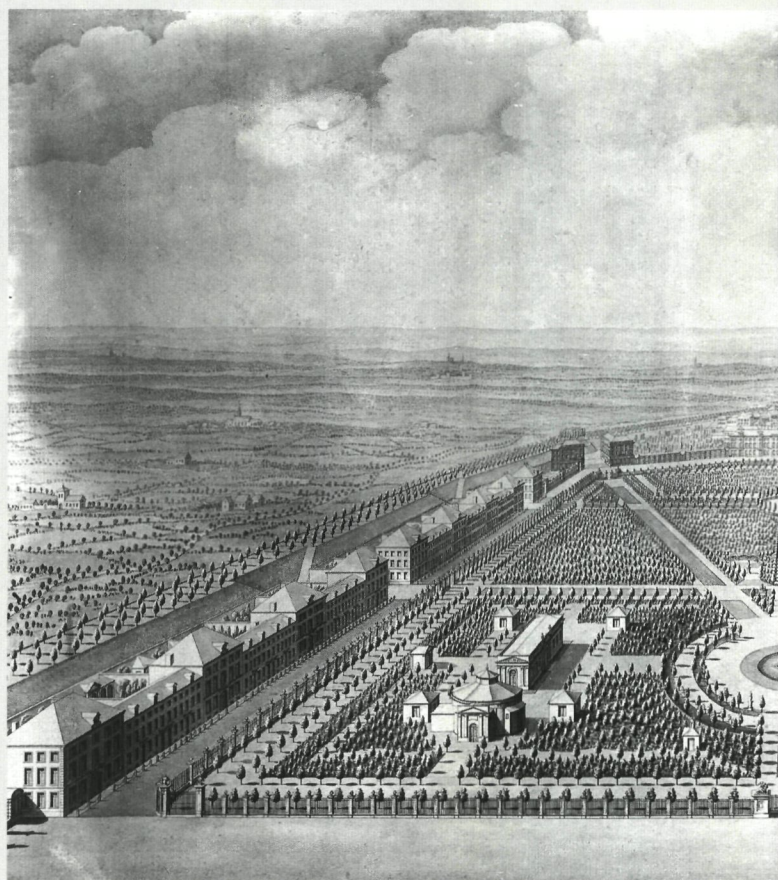
Het Warandepark, de eerste "*promenade publique*" van Brussel, vormde het centrum van een voorname wijk die vanaf 1776, onder Oostenrijks bestuur, werd aangelegd op de tuinen en warande van het voormalige Hertogelijk Paleis. De wijk vormde met het aangrenzende Koningsplein een fraai ensemble naar Frans model, in de heersende classicistische stijl.

Als auteur van het park - met de zo karakteristieke "*patte d'oye*" - en het merendeel van de omringende bebouwing geldt de van oorsprong Franse architect Barnabé Guimard. Strakke symmetrie en regelmaat werden naar zijn ontwerp versterkt door monumentale accenten, die de zichtassen domineerden. Nog in 1776 werd een reeks van zevenentwintig bouwterreinen tussen de Bibliotheekgang (huidige Baron Hortastraat) en de Parkgang (huidige Koloniënstraat) openbaar verkocht. De bebouwing nam een aanvang in 1777 en was omstreeks 1780 voltooid. Hoewel Guimard voor de Koningsstraat niet voorzag in een eenheidsontwerp, zijn de twee aan twee identieke hoekpanden met de drie zijstraten en de nieuwe gebouwen van het Klein Begijnhof in het zuidelijk blok van zijn hand.

Tijdens de openbare verkoop van 12 december 1776 verwierven de echtgenoten Denis de Coster en Marie-Catherine Germis de percelen 8, 9 en 10, een terrein van samen 16.263 voet en 10 duim voor de som van 8790 pond 16 sous. Deze aankoop werd bij patentbrief van keizerin Maria-Theresia bekrachtigd op 16 juli en geactiveerd door de *Conseil des Domaines et Finances* op 6 augustus 1777.

Op de percelen 9 en 10 (huidige Koningsstraat 60-62) liet *maître-plafonneur* de Coster nog in hetzelfde jaar, in opdracht van graaf de Ferraris, een ruime herenwoning optrekken "*avec cour remises et sellier et toutes ses appendances et dependances*", die in 1778 werd voltooid. Architect Philippe Sandrié tekende de plannen voor dit hotel, dat tot de voornaamste van de Koningsstraat kon gerekend worden. Sandrié leverde in dezelfde periode het ontwerp voor de binneninrichting van de Raad van Brabant (huidige Paleis der Natie), waarvan Guimard de gevelontwerpen had uitgewerkt.

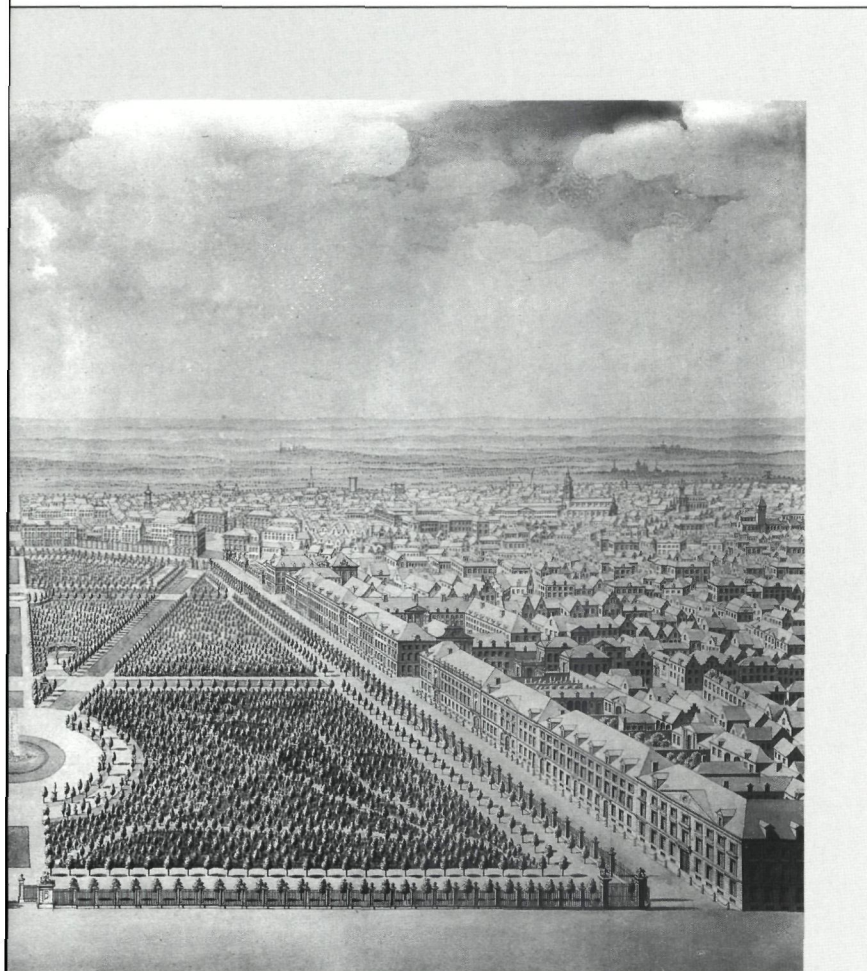
Het herenhuis telde drie bouwlagen en elf traveeën. De symmetrische gevelcompositie werd bepaald door het drie traveeën brede middenrisaliet met rondbogen op de begane grond, een

middenbalkon op de bel-etage en een driehoekig fronton als bekroning. Mits kleine variaties schikte het gebouw zich naar het ritme en de detaillering van Guimard's ontwerpen voor de Koningsstraat.

Graaf de Ferraris en zijn echtgenote Marie-Henriette d'Ursel behoorden tijdens hun verblijf in het hotel aan de Koningsstraat ongetwijfeld tot de fine-fleur van de mondaine Warandewijk, waar tal van edelen en notabelen van het Oostenrijks Bewind resideerden. Tot hun naaste burens behoorden de speculant-aanwoner Josse Massion, die een groot aandeel had gehad in de opbouw van de wijk, en graaf de Lannoy.

In 1788 verlieten de echtelieden de Ferraris onze gewesten, waarna het hotel aan de Koningsstraat werd verhuurd. In hetzelfde jaar namen zij een hypotheek van 15.000 florijnen op de herenwoning, ten voordele van de Antwerpenaar François Emmanuel van Ertborn.

Perspectieftekening van de voltooide Warandewijk door F. Lorent, te dateren na 1782. Het Hotel de Ferraris, herkenbaar aan de driehoekige frontonbekroning, bevindt zich in het midden van het meest noordelijk bouwblok van de Koningsstraat (rechtsonder op de tekening) (Brussel, stadsmuseum Broodhuis).

Zoals het merendeel van de panden in de Koningsstraat werd ook het Hotel de Ferraris in de naoorlogse periode gesloopt en vervangen door een modern kantoorcomplex, ontworpen door André en Jean Polak in 1950 en voltooid in 1959. Het gevelfront werd daarbij zoals gebruikelijk nauwgezet gekopieerd en gereconstrueerd, zij het met een parement van natuursteen, als scherm voor de nieuwbouw.

Bronnen

Stadsarchief Brussel, Openbare Werken, dossiers 51856 en 83108

Algemeen Rijksarchief, Fonds d'Ursel, R68

SAINTENOY P., *Les Arts et les Artistes à la Cour de Bruxelles*, dl. 3, 1934, p. 357

DE KABINETSKAART

Hoe eervol zijn militaire en diplomatieke loopbaan ook was, Ferraris zou slechts één van de talrijke succesvolle generaals geweest zijn, zo hij geen meesterwerk achtergelaten had met zijn cartografische realisaties. Op 11 augustus 1770 aanvaarde keizerin Maria-Theresia, op aandringen van haar zwager Karel van Lotharingen, het reeds ietwat vroeger voorgestelde ontwerp van opname van de Oostenrijkse Nederlanden op schaal 1/11520. De werkzaamheden begonnen onmiddellijk in het Mechelse, door de officieren en cadetten van de te Mechelen gevestigde Mathematische school van de Artillerie. De terreinopnamen betekenden een enorm werk, dat echter niet nieuw was voor de artilleristen. Als voorbereiding hadden ze reeds onder leiding van Léopold Cogeur, afkomstig uit Lotharingen, het Zoniënwood opgemeten, een klein maar moeilijk grondgebied. De mooie naar het zuidwesten georiënteerde manuscriptkaart op schaal 1/11520 bestaat in twee exemplaren, één in het Algemeen Rijksarchief, één te Parijs in de *Archives Nationales*, buiten een verklarende tekst (5). De kaart werd op verkleinde schaal gegraveerd door Antoine Cardon in 1770 om

Topografische kaart van het Zoniënwood, in 1769 opgenomen door Léopold Cogeur onder leiding van graaf de Ferraris, hier in de verkleinde uitgave in 1770 gegraveerd door Antoine Cardon (Brussel, Koninklijke Bibliotheek, Kaarten en Plannen)

LOUVAIN OU LOUVAIN

Map labels and geographical features:

- Top:** Boisvain, Cha. Bleyenberghe, Ste. de Malines, Ste. Margherite, Ste. Dyle, Colle Sut, Ste. de Dierst, Cha.
- Left:** Boisvain, Ste. de Bruxelles ou des Vignes, Ste. de Bruxelles ou du Chateau, Heverle, Celestins, Chapelle de Namur a Louvain.
- Center:** La Voer-Rue, La Dyle-Rue, Ste. de Namur ou Heverle, H. PARC, Schalieu, Parc Bosch, Parc Bosch.
- Right:** Ste. de Turlenont, Ste. de Larc, abb. de Larc, Ste. Pinckel, Wit Sa, Gasthuys.

◀ Kabinetskaart van de Zuidelijke Nederlanden, J. de Ferraris, 1771-1777, Stad Leuven (Brussel, Koninklijke Bibliotheek, Kaarten en Plannen)

verkocht te worden. Hier ziet men reeds hetzelfde proces als wat zal gebeuren voor de kaart van de Zuidelijke Nederlanden: een geheime handschriftkaart en een verkleinde, gegraveerde reproductie, die zo breed mogelijk dient te worden verspreid om de kosten te dekken, wat nochtans ietwat utopisch zal blijken.

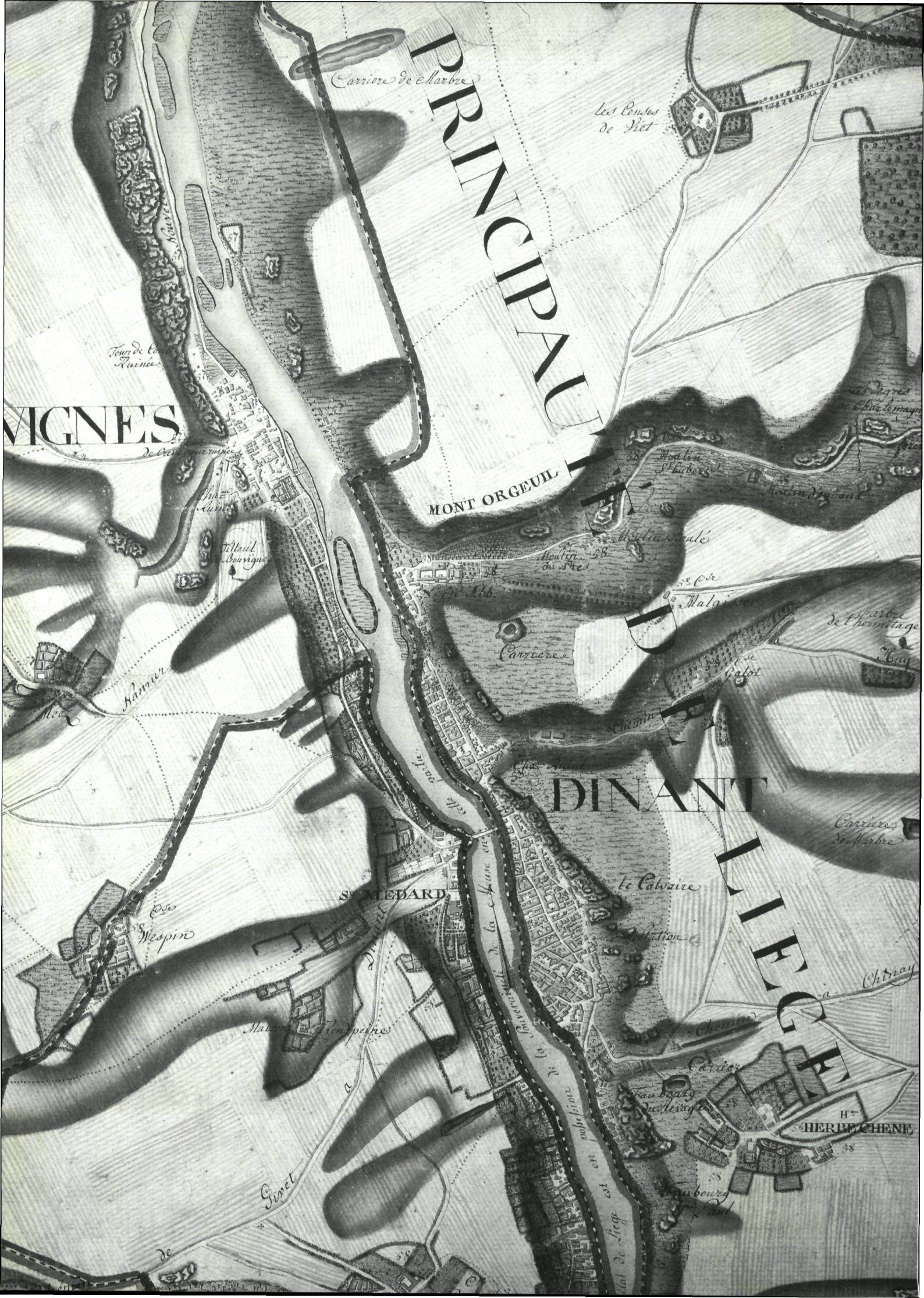
De Kabinetskaart werd dus op het terrein opgenomen, met behulp van de planchet en getekend op vierkante bladen van ongeveer 34 cm (voor ca 2000 Franse vaders) die ingedeeld waren in een net van kleine vierkantjes van 1,35 cm (1/2 Franse duim) om de tekening te vergemakkelijken. De vierkante bladen werden hertekend en samengebracht op rechthoekige bladen van ca 85x134 cm en enkele halfbladen. Er zijn er 275 in het geheel. De volledige Oostenrijkse Nederlanden en het Prinsbisdom Luik, inclusief enkele nu in Duitsland gelegen heerlijkheden, zijn afgebeeld. De toenmalige Franse enclaves, zoals Philippeville en Mariembourg, zijn niet ingevuld, en de kaart eindigt telkens aan de zeer ingewikkelde grenzen, soms met vermelding van betwist grondgebied. Twee *net* exemplaren werden

getekend, één voor keizer Jozef II, dat hem in december 1777 aangeboden werd, één voor Karel van Lotharingen. Een derde exemplaar voor de kanselarij werd nog aan Ferraris gevraagd ingevolge de geldelijke steun die hij van Maria-Theresia ontvangen had. Voor dit exemplaar werden de kladbladen, dus de terreinopnamen, gemonteerd. Dit ongewone proces had als gelukkig gevolg, dat de eigenlijke opmaak van de kaart bestudeerd kon worden, onder anderen door dr. Lemoine (o.c.).

In tegenstelling tot wat lang beweerd werd, gebruikte Ferraris wel geodetische gegevens. De triangulatie door Cassini in 1746-48 verricht tijdens Franse expedities bedekte het noorden en het centrum van ons land. Voor de niet-opgenomen delen werden alignementen gevolgd door de artilleristen, maar de Ardennen bleven vrijwel zonder triangulatie, wat onvermijdelijk fouten meebracht. En zelfs voor de regio's waar een net van driehoeken gebruikt werd mag men natuurlijk geen resultaten verwachten, vergelijkbaar met wat in de 19de eeuw aan de basis zal liggen van de door het Belgische leger na zorgvuldige metingen opgenomen stafkaart. De terreinopname

Kabinetskaart van de Zuidelijke Nederlanden, J. de Ferraris, 1771-1777, Blankenberge (Brussel, Koninklijke Bibliotheek, Kaarten en Plannen)

PRINCIPAL

VIGNES

MONT ORGEUIL

DINANT

LIEGE

HERBE CHENE

◀ Kabinetskaart van de Zuidelijke Nederlanden, J. de Ferraris, 1771-1777, Dinant (Brussel, Koninklijke Bibliotheek, Kaarten en Plannen)

en voorbereiding door Ferraris' artilleristen gebeurden in een zeer kort tijdstip, van 1771 tot 1775, met enkele latere verbeteringen voor de grensstreken. De jongere stafkaart op 1/20000 zal zowat 25 jaar vergen! Terreinopname betekent natuurlijk ook dat er rekening gehouden werd met lokale moeilijkheden: het centrum van een moeras of een zeer heuvelachtig landschap kon niet precies opgetekend worden, in tegenstelling tot een vlakke streek met enkele verhevenheden, die juist goede observatieposten verschaften. Ook valt het op dat op de kaarten talloze herbergen aangeduid zijn: niet verwonderlijk, daar deze drankgelegenheden samen met kastelen, herenhuizen en grote hofsteden de in steen opgetrokken plattelandsgebouwen vertegenwoordigden. En ze waren ook de pleisterplaats van de rondtrekkende militairen, die er 's avonds hun nota's konden bijwerken.

Alle kaartbladen zijn niet van gelijke waarde. Buiten de moeilijkheden op het terrein zelf moesten er zeker discrepanties zijn in de werkploegen, en weersomstandigheden hebben wellicht ook een rol gespeeld: stromende regen of mist is niet bepaald bevorderlijk voor een duidelijke tekening! Zoals altijd waren straatwegen en waterlopen dominerende richtlijnen, die sterk hielpen bij de opnamen. Zo is de streek tussen Mechelen en Leuven zeer juist volgens dr. Lemoine. Verderweg kunnen vervormingen optreden, zoals verscheidene lokale studies aanstippen (6). Deze afwijkingen zijn te wijten aan de gebrekkige geodetische gegevens, aan de onnauwkeurigheid van de instrumenten en ook aan het feit dat de verscheidene bladen bij het samenvoegen niet altijd juist aan mekaar passen. Overlappingsen en vooral gapingen moesten bijgewerkt worden, soms met een ietsje fantasie. Ook speelden onvermijdelijke kopiërfouten een rol: een huis kan links dan wel rechts van een weg staan, of kan vergeten zijn op één van de netexemplaren. Een enkele keer is het vloeiend water in een beek op twee elkaar rakende bladen met pijlen in tegenovergestelde richting aangeduid, *nonsense* die eventjes verwarring meebrengt bij het bepalen van de werkelijke stroming van een bijrivier.

Het zou een gigantische opdracht zijn, om niet te zeggen onbegonnen werk, de drie oorspronkelijke exemplaren vierkante centimeter per vierkante centimeter te vergelijken, hoe interessant het resultaat ook zou zijn. Principeel zou het exemplaar met de planchetten uit Wenen als referentie moeten dienen, wat met de nieuwe reprografiemethoden wel kan gebeuren. Deze kaart is niet volledig afgewerkt; in tegenstelling tot de netexemplaren zijn akkerland en bossen niet ingekleurd, maar geïdentificeerd door

letters, zoals T of TL (*terres labourées*) voor ploegland, Bs (*bois*) voor loofboombossen die op de netkaarten met boompjes op groen veld ingevuld zijn. Op deze laatste kaarten zijn de weiden langs de rivieren groen, waar ze geel zijn met een p (*prairies*) op het Weens exemplaar, zodat de waterloop hier veel beter zichtbaar is. Het algemene uitzicht is natuurlijk minder fraai dan dat van de netkaarten, waar de keuze van de kleuren de fijne tekening verhoogt. Onderscheid wordt gemaakt tussen bossen, boomgaarden en tuinland, die alle verschillen van het akkerland. Aldus is de kaart handig voor de geschiedenis van het bodemgebruik, maar de indeling van de percelen is niet aangeduid, behalve waar een heg- of muur omheining bestaat. Het reliëf wordt slechts gesuggereerd door bruine schaduwen die de hellingen benadrukken, zonder hoogtegegevens; steile rotswanden worden getoond. De gebouwen zijn in het rood met, voor hofsteden en kastelen, een duidelijke ligging van de bijgebouwen, nuttig voor de kennis van sterk verbouwde of gesloopte huizen met historische betekenis, rekening gehouden met de voor architectonische studies relatief kleine schaal (7). In de bleekrode steden en dorpen, waar de huizen natuurlijk niet geïndividualiseerd maar in blokken getekend zijn, zijn de belangrijkste gebouwen donkerrood. Voor deze gegevens werd, buiten het eigen werk van de artilleristen en lokale informatie van de inwoners, met min of meer succes beroep gedaan op ouder kaart- en archiefmateriaal, bewaard in de verschillende overheidsinstellingen. Bestaande stadsplannen werden ook opgevraagd. De bruikbaarheid van al deze documenten was echter van hoogst variërende kwaliteit. De toponymie werd ook voor een deel bijgebracht door lokale hulp, en de transcriptie van namen brengt soms verrassingen mee en varianten op kaart en in tekst.

Kabinetskaart van de Zuidelijke Nederlanden, J. de Ferraris, 1771-1777, Lubbeek (Brussel, Koninklijke Bibliotheek, Kaarten en Plannen)

Kabinetskaart van de Zuidelijke Nederlanden, J. de Ferraris, 1771-1777, stad Brussel (Brussel, Koninklijke Bibliotheek, Kaarten en Plannen)

Merkwaardig is dat ook het stadsweefsel ingevuld werd op het planchettenexemplaar, een nochtans langdurig proces zoals blijkt uit het preciese knipwerk dat gebeurde voor Brussel: inlassen van een papier met het stadsplan in een vrijgelaten plek van de kaart en naaiwerk voor het linnen waarop het papier gelijmd werd. Alle exemplaren werden inderdaad versterkt door een stevige linnen rug, waarop het nummer van de bladindeling geschreven werd, overeenstemmend met de indeling van de twaalf banden begeleidende *Memoires*. Deze teksten waren vooral bedoeld voor militaire doeleinden, met uitleg over reliëf, terrein, verplaatsings- en foeragemogelijkheden. Niettemin zijn ze ook verdienstelijk voor de kennis van de economische toestand. Grote steden kregen een historisch overzicht mee. De *Memoires* werden, samen met de 275 kaartbladen van het Brussels exemplaar, gereproduceerd door het Gemeentekrediet van België. Daarenboven bestaan er nog zeven tabellen met veldslagen tussen 1567 en 1748.

Dat het exemplaar van Karel van Lotharingen in de

Koninklijke Bibliotheek Albert I bewaard wordt is vooral te wijten aan het doorzettingsvermogen van conservator Albert Tiberghien, die minister Rolin-Jacquemyns wist warm te maken om de kaart, na Wereldoorlog I, als oorlogsschadevergoeding van Oostenrijk op te eisen (8). Inderdaad waren de drie ensembles in het begin van de 19de eeuw in Wenen beland. De kaart met het wapen van Karel, oorspronkelijk bestemd voor de gouverneur van onze streken, kwam zo naar Brussel terug, waar ze in de afdeling Kaarten en Plannen van de bibliotheek te bezichtigen is, mits zekere voorzorgen. Het exemplaar van de keizer was, samen met de koperen platen van de gegraveerde kaart, terug aan Ferraris' dochter, gravin Zichy, bezorgd, die ze in 1817 aan de koning der Nederlanden Willem I verkocht. Aldus kwam de kaart in de Topografische Dienst te Delft, en is ze sinds kort in het Algemeen Rijksarchief te 's-Gravenhage ondergebracht.

Ten tijde van Ferraris werden enkele bladen geco- pieerd voor diverse doeleinden, militaire of privé,

vermits er bijvoorbeeld vier terug te vinden zijn in Durbuy, in de verzameling van graaf d'Ursel, familie van de zwager van Ferraris. Een volledige kopie op versterkt calqueerpapier werd in de 19de eeuw gemaakt in Nederland. Toen het Belgische *Dépôt de la Guerre*, de voorloper van het Nationaal Geografisch Instituut (N.G.I.), de toelating vroeg het exemplaar van Delft te kopiëren, werd dit geweigerd maar werd deze bestaande kopie in 1859 tegen de verzendingskosten aan het *Dépôt* geschonken, waar ze voor de toponymie van de stafkaart gebruikt werd en nog altijd bewaard wordt (9).

DE CHOROGRAFISCHE KAART

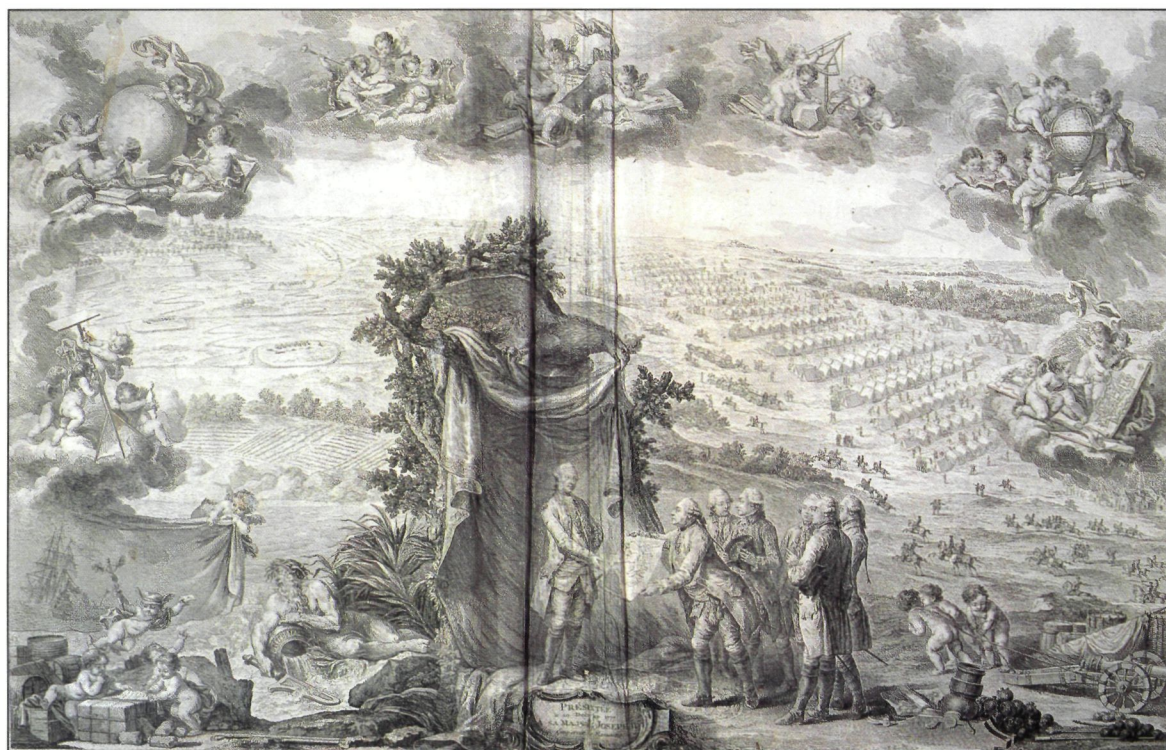
In 1949 kwam het N.G.I. ook in het bezit van de koperen platen van de Chorografische kaart of reductie van de Kabinetskaart, die door Delft afgestaan werden. Na ze afgedrukt te hebben deponeerde het N.G.I. de platen in de Chalcografie van de Koninklijke Bibliotheek. Nu worden er geen afdrucken meer gemaakt, daar het N.G.I. een reproductie op schaal verkoopt en ook ter voorkoming van slijtage. De Chorografische kaart, ook als *Carte marchande* bekend, kwam tot stand om verkocht te worden aan een breed publiek, rekening gehouden met de noodzakelijk hoge prijs van 25 prenten van grote afmetingen, waarvan 22, of beter 21 eigenlijke kaarten op schaal 1/86400 en een uitlegblad met een

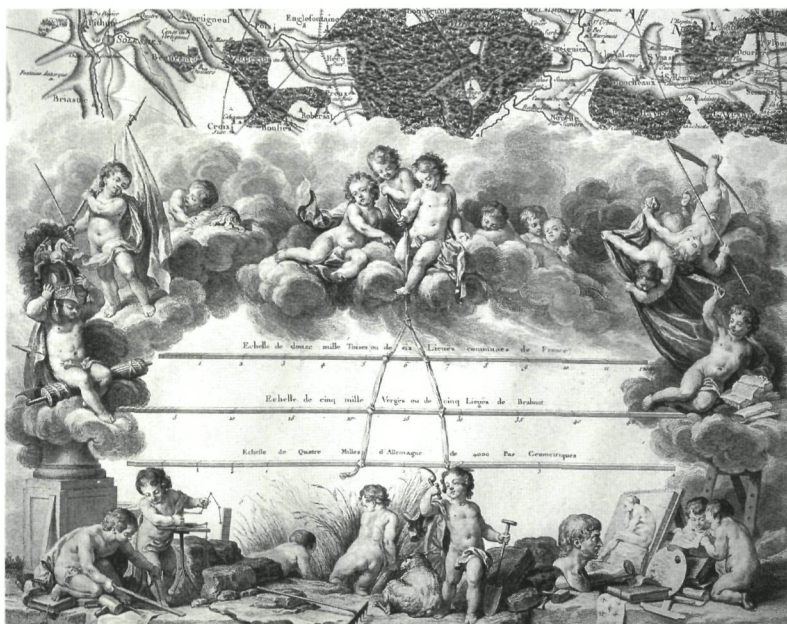
strookje grondgebied. Verder is er een algemene kaart (nr. 22), een grootschalig plan van Brussel (nr. 21) en een welbekende georneerde compositie waarop Ferraris zijn werk aanbiedt aan Jozef II. Dit blad 16 is een allegorie van wetenschap, kunst en krijgskunst, waarbij engeltjes zowel een stadsplan - opnemen als metingen op aard- en hemelglobe verrichten, kwadrant en planetarium hanteren en een kanon trekken, of als kleine Mercurius de handel onder toezicht van een stroomgod bevorderen. Op de achtergrond is rechts een legerkamp, links een vesting en akkerland afgebeeld, dus bedoeld als een volledige afspiegeling van de Oostenrijkse Nederlanden.

De titel op blad 11, *Carte Chorographique des Pays-Bas Autrichiens Dediée à leurs Majestés Imperiales et Royales*, is versierd met wapenschilden gedragen door de gebruikelijke putti. Bij de schalen op blad 17 werd ook gezorgd voor decoratieve elementen. Hier zijn de mollige engeltjes ietwat krijgshaftiger, maar ze tonen, evenals die van het presentatieblad, de instrumenten nodig voor het cartografisch werk, samen met allusies naar kunst, landbouw en veeteelt.

Al de bladen kunnen bijeengebracht worden om als wandkaart een luxueus ensemble te vormen. De gravure is van hoge kwaliteit en gebeurde te Mechelen, behalve voor de decoratieve bladen die te Parijs gestoken werden. De bekende Parijse graveur Tardieu had de leiding van het Mechels atelier, dat

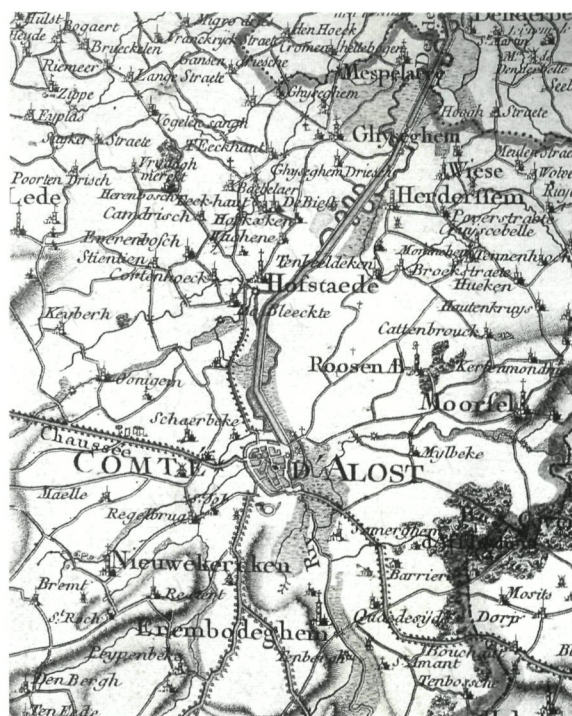
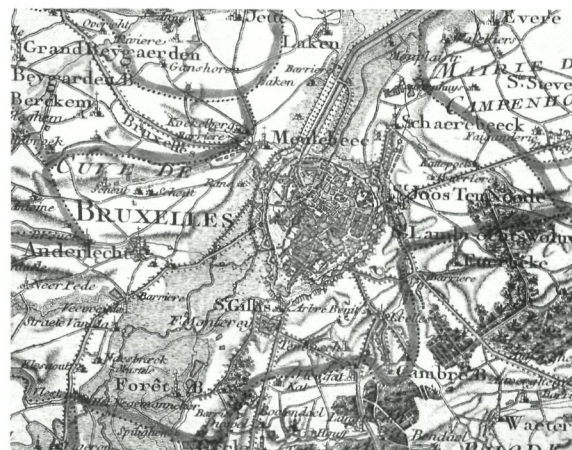
Chorografische kaart van de Oostenrijkse Nederlanden, J. de Ferraris, gegraveerd door L.A. Dupuis, 1777 (Brussel, Koninklijke Bibliotheek, Kaarten en Plannen), Blad 16: putti vertolken allegorieën van de wetenschap, kunst en krijgskunst

Chorografische kaart van de Oostenrijkse Nederlanden, J. de Ferraris, gegraveerd door L.A. Dupuis, 1777 (Brussel, Koninklijke Bibliotheek, Kaarten en Plannen). Bij het schalen op blad 17 tonen molli-ge putti ondermeer de instrumenten nodig voor het cartografische werk. Verder de steden Brussel, Aalst en Hoogstraten

tot 20 vaklui telde in 1778. Het afdrukken vond eerst plaats te Mechelen, later te Brussel in het huis van Ferraris. Het eerste exemplaar werd in april 1778 aan Karel van Lotharingen getoond, bij afwezigheid van Ferraris. Dat jaar waren er al 1200 exemplaren gedrukt geworden, maar de verkoop was niet schitterend, niettegenstaande publiciteit en verspreiding van de verkoopgelegenheden (10). De financiële toestand van Ferraris liet dan ook te wensen over. Gelukkig kon hij genieten van de steun van de keizerin. De Chorografische kaart was principieel wel een privé-onderneming, maar de overheid had er veel interesse voor. Zo werd gevraagd, de grenzen zorgvuldig na te kijken, kaarten ervan te tekenen en verbeteringen aan te brengen, zowel op de gegraveerde als op de manuscriptkaarten, dit om overal de rechten van de keizerin te verdedigen, geschillen met de buurlanden te voorkomen en geen wrijvingen tussen naburige heerlijkheden te creëren. Aldus bestaan er gegraveerde bladen met handschriftelijke correcties, die dan onmiddellijk gestoken werden voor de nieuwe exemplaren. Er werden ook aanvullingen aangebracht op het mooie plan van Brussel op schaal c.1/5000. Dit plan toont alle straten en huizenblokken en werd in 1777 door L.A. Dupuis gegraveerd, hoogstwaarschijnlijk als geadapteerde verkleining van het manuscriptplan door Lefebvre d'Archambault in 1774 aan Karel opgedragen. Bestaande stadsplannen moesten door de overheid overgemaakt worden aan Ferraris' ploeg, en het zou wel onbegrijpelijk geweest zijn als dit grote plan, eerst bestemd om voor het stadsbestuur gegraveerd te worden - wat niet gebeurde - niet zou gediend hebben voor de

Topografische kaart
van de Stad Brussel
en omgeving,
L.A. Dupuis, 1777
(Brussel, Koninklijke
Bibliotheek,
Kaarten en
Plannen)

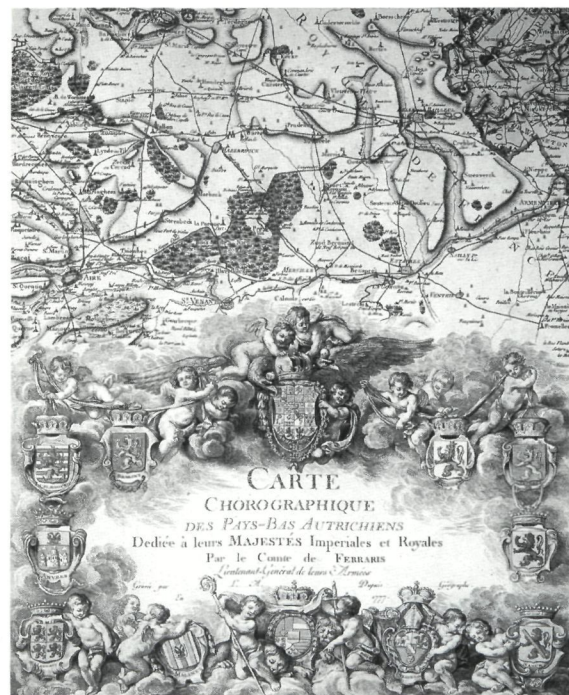
Chorografische
kaart van de Oostenrijkse
Nederlanden, J. de Ferraris,
gegraveerd door
L.A. Dupuis, 1777
(Brussel, Koninklijke
Bibliotheek,
Kaarten en Plannen)
Het titelblad 11, op-
gehoogd met wapen-
schilden gedragen
door putti

bijlage bij de Chorografische kaart, die steeds de welwillende goedkeuring van de gouverneur genoot (11).

Op alle platen van de *Carte marchande* werd na 1807 een schaal in meters aangebracht. De kostbare koperen platen waren inderdaad door de republikeinse troepen naar Parijs meegenomen, samen met alle kopieën die ze konden bemachtigen. Privé-bezit van de kaarten werd verboden. Verscheidene drukken werden verzorgd en uitgedeeld aan de Franse bevelhebbers en aan administraties (12). Na de val van Napoleon werden de platen naar Wenen gebracht en, zoals vermeld, aan Ferraris' dochter gravin Zichy teruggegeven. De latere Franse, Hollandse en Belgische drukken hebben dus, in tegenstelling tot de oorspronkelijke *Oostenrijkse* en enkele oudere Franse, de metrische schaal, die natuurlijk ook te vinden is op de reproductie van het N.G.I. Er wordt wel eens beweerd dat Wellington voor de slag bij Waterloo de Chorografische kaart gebruikt zou hebben. Best mogelijk, maar de Engelsen hadden tijdens hun verblijf in België in 1814-15 zelf cartografisch werk verricht, zodat hun eigen manuscriptkaarten ook in het bezit van de opperbevelhebber van de geallieerde legers konden zijn (13).

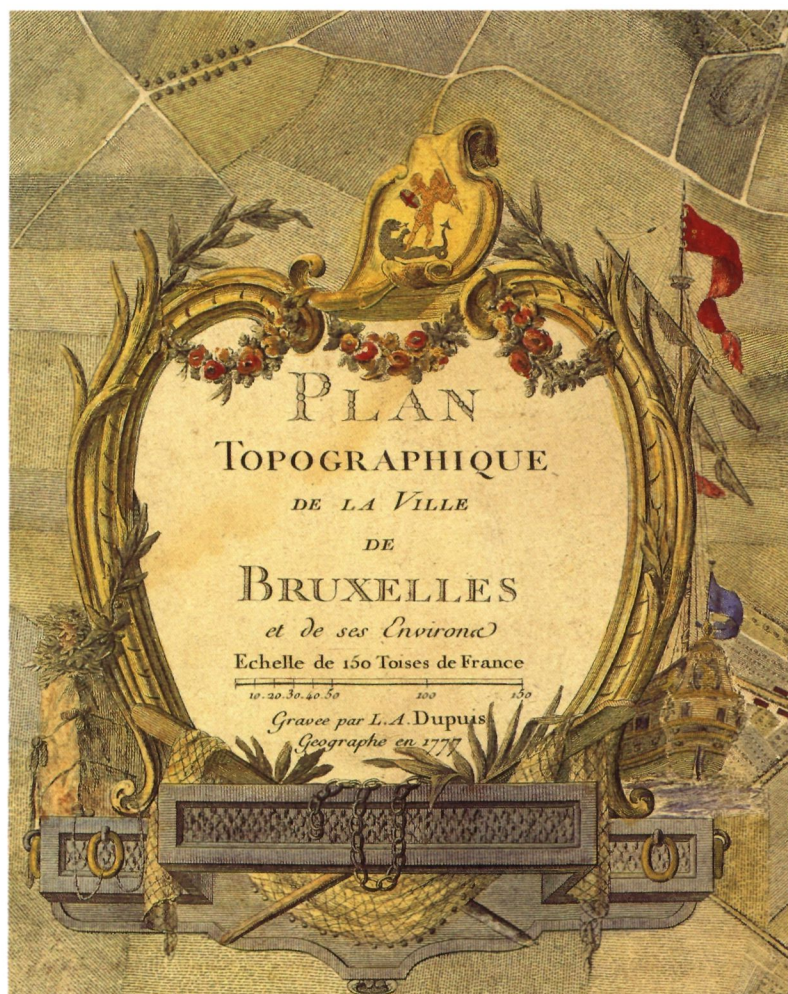
Ferraris' Chorografische kaart toont grondgebied buiten de grenzen van de Oostenrijkse Nederlanden. Zeeuwse eilanden, delen uit Noord-Brabant, Frankrijk en Duitsland werden afgebeeld, hoewel ze

minder details tonen. Dit is in tegenstelling tot de Kabinetskaart die de toenmalige landsgrenzen niet overschrijdt. De gegraveerde kaart was vlug zo beroemd geworden dat vóór 1796 een kopie op dezelfde schaal door Louis Capitaine van gemaakt werd, met nog een herwerkte uitgave zo laat als in 1836. In Parijs, Londen en Wenen verschenen

kaarten op kleinere schaal, die reduceringen zijn van Ferraris (14). De kaarten van de Zuidelijke Nederlanden door Jean-Baptiste de Bouge staan niet los van dit model. En zelfs Philippe Vandermaelen zal zijn eerste grote kaart van België, gelithografeerd in 1831-32 in zijn *Etablissement géographique de Bruxelles, "d'après Ferraris"* noemen, met behoud van de oorspronkelijke schaal 1/86400.

Niettegenstaande de gemakkelijk verkrijgbare reproductie zijn de gegraveerde bladen nog erg gezocht, vooral als ze smaakvol ingekleurd werden. Choroграфische en Kabinetskaart zijn getuigen van het opmerkelijke niveau, bereikt door de cartografie in de 18de eeuw en zijn kostbare documenten voor de geschiedenis van het landschap, stedelijk of landelijk. De naam Ferraris verdient dus wel degelijk in ere gehouden te worden. Het is dan ook niet meer dan billijk dat het Departement Leefmilieu en Infrastructuur met de afdeling Monumenten en Landschappen in een gebouw ondergebracht wordt dat onder dit peterschap bekend staat.

EINDNOTEN

- (1) LEMOINE-ISABEAU C., *Les militaires et la cartographie des Pays-Bas méridionaux et de la Principauté de Liège à la fin du XVIIe et au XVIIIe siècle*, Bruxelles, Musée royal de l'Armée, 1984, ill., 296 p. Over de Bon, zie p.62, 186-195.
- (2) CHOUX J., *La famille de Ferraris en Lorraine*, In *La cartographie au XVIIIe siècle et l'œuvre du comte de Ferraris, 1726-1814. De cartografie in de 18de eeuw en het werk van graaf de Ferraris, 1726-1814*. Colloque international-International colloquium, Spa, 8-11 sept. 1976, Brussel, Gemeentekrediet, 1978, p.27-35. - BERNLEITHNER E., *Oesterreichische Kartographie zur Zeit des Grafen Ferraris*, In *La cartographie*, p. 129-148 (met genealogische tabel). - ARNOULD M.A., *Ferraris, Joseph-Jean, dit François*, In *Biographie nationale*, XXXIV, Bruxelles, Académie royale, 1967, kol. 277-299.
- (3) ARNOULD M.A., o.c., kol.282. - LEMOINE-ISABEAU C., *Genèse et étapes du levé topographique des Pays-Bas méridionaux et de la Principauté de Liège aux XVIIe et XVIIIe siècles*, onuitgegeven doctoraatsverhandeling, U.L.B., 1983, 2 bd. In bd I, p. 273, 321.
- (4) ARNOULD M.A., o.c., kol.282. - LEMOINE-ISABEAU C., *Genèse*, I, p. 342.
- (5) LEMOINE-ISABEAU C., *Les militaires*, p. 196-198.
- (6) DAELS L. & VERHOEVE A., *Les déformations topographiques de la carte de Ferraris*, In *Tijdschrift van de Belgische Vereniging voor Aardrijkskundige Studies*, XXXII, 1963, p. 301-310. Dit is een kritische lokaal-cartografische studie in Vlaanderen. - VANNESTE L., *L'utilisation de la carte de Ferraris dans la description de l'évolution des paysages*, In *Géographie et histoire: structure et dynamique des paysages au cours des XVIIIe et XIXe siècles*. Communications présentées à la journée des chercheurs du 15 novembre 1990, Liège, Société géographique, 1991, p.17-25.
- (7) De Kabinetskaart werd onder andere gebruikt, samen met talloze archivalia, bij de restauratie van de Alde Biesen, de vroegere commanderie van de Duitse Orde in Rijkhoven-Bilzen, en bij opzoekingen in verband met het slot Reinhardstein te Robertville.
- (8) DE SMET A., *Le Général-Comte de Ferraris et la carte des Pays-Bas autrichiens*, In *Industrie*, XX, 1966, p. 475-487; herdrukt In *Album Antoine De Smet*, Brussel, Nationaal Centrum voor de Geschiedenis van de Wetenschappen, 1974, p. 347-362. - Id., *Over de militairen en de cartografie*, In *Belgisch tijdschrift voor militaire geschiedenis*, XVI, 1966, p. 465-485; herdrukt in *Album*, p. 363-381.
- (9) LEMOINE-ISABEAU C., *Les militaires*, p. 66, 203-206.
- (10) LEMOINE-ISABEAU C., *Les militaires*, p. 69-70. - Id., *Genèse*, I, p. 342-344.
- (11) DANCKAERT L., *Plan détaillé de la ville de Bruxelles par Pierre Lefebvre d'Archambault*, In *Cahiers bruxellois*, XIV, 1969, p.85-90. - LEMOINE-ISABEAU C., *Lefebvre d'Archambault et la cartographie bruxelloise au XVIIIe siècle*, In *Cahiers*, p. 57-84.
- (12) LORETTE J., *La fortune de la carte de Ferraris. Son emploi par la France de 1792 à 1816*, In *La cartographie au XVIIIe siècle*, p. 77-118.
- (13) In haar te verschijnen boek over de Belgische cartografie in het tijdperk tussen Ferraris en het *Dépôt de la Guerre* vermeldt dr. Lemoine-Isabeau een grootschalige manuscriptkaart opgemaakt op bevel van luitenant-kolonel Carmichael-Smyth. Een exemplaar ervan wordt bewaard in de *British Library* te Londen.
- (14) DE SMET A., *Over militairen*, In *Album*, p. 375.

BEELDEN VAN OMHOOG

Hansches 17de-eeuwse plafonddecoraties in stucwerk in de kastelen van Horst, Modave en Beaulieu en in het Gentse Brouwershuis *

Marc Van Vaeck

Heverlee, Parkabdij, bibliotheek: boogveld met het kruisvisioen te Prémontré (foto O. Pauwels)

In 1671 bracht Jan Christiaan Hansche in opdracht van de invloedrijke en kunstminnende abt Libert de Paepe (1618-1682) (1) een indrukwekkende plafonddecoratie in stucwerk aan op het tongewelf van de bibliotheekzaal in de Leuvense Parkabdij. Het ging om uitbeeldingen van de vier evangelisten en de kerkvaders, en om scènes uit het

leven van de heilige Norbertus. Op één van de boogvelden boven de korte zijwanden van de bibliotheek werd het kruisvisioen te Prémontré afgebeeld naar een burijnggravure van de Antwerpse kunstenaar Theodoor Galle (1571-1633/4) (2). De voorstelling van Galle werd door Hansche aangevuld met onder meer in de linkerbeneden-

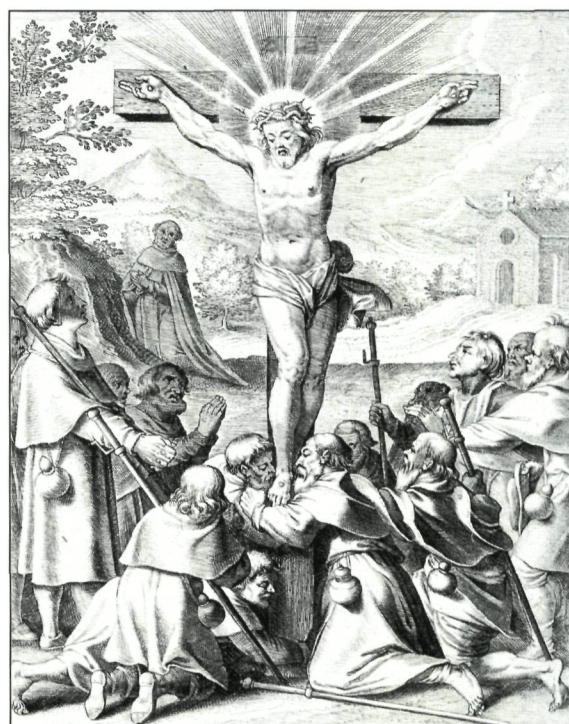
hoek het wapenschild van abt Libert de Paepe en rechts een soortgelijk schild dat onmiskenbaar de vorm heeft van een *impresa* of devies. De voorwerpen die het beeldvlak (de *pictura*) vullen, kunnen alle in verband worden gebracht met de activiteiten van de stucwerker: vanuit de top van een winkelhaak —de voorstelling is uit emblembundels bekend (3) - houdt een hand een schietlood vast. Het motto is van Hansches eigen vinding: "*Ex his immobilis veritas*": "hieruit (uit dit stucwerk) komt de onwrikbare waarheid tevoorschijn". Toegepast op het iconografische programma in de bibliotheekzaal wijst dit *impresa* op het didactische karakter van de voorgestelde scènes uit de *Vita sancti Norberti*. Toegepast op de activiteiten van de stucwerker-kunstenaar bepleit het onmiskenbaar de didactische waarde van stucwerkvoorstellingen in het algemeen (4). Meteen wordt hiermee een invalshoek aangereikt van waaruit het oeuvre van Hansche met vrucht kan worden belicht. Als beelden van omhoog bieden deze stucwerkvoorstellingen — en dit niet alleen in de Parkabdij — een consistent en beteknend beeldprogramma aan. Hansches stucwerkplafonds in de kastelen van Horst, Modave en Beaulieu of in het Gentse Brouwershuis zijn er sprekende voorbeelden van.

DE "CALCKSNIJER" MEESTER JAN CHRISTIAEN HANSCHÉ

Over Hansche is weinig bekend. Er wordt wel eens gesuggereerd dat hij afkomstig zou zijn uit de Noordelijke Nederlanden en dat de 18de-eeuwse naamgeoot en Delftse stucwerker Meester Hansken tot zijn

nazaten of verwanten behoort (5). De taalkenmerken in de bewaard gebleven rekening die Hansche voor het maken van het stucwerk in de Sint-Niklaaskerk te Perk eigenhandig had opgesteld, wijzen evenwel op een Zuid-Nederlandse, i.c. Brabantse afkomst (6). Bij deze schaarsheid aan biografica wordt het dan ook verleidelijk om in één van de figuren uit het stucwerk dat in de norbertijnerbibliotheek van de Parkabdij was aangebracht, een zelfportret van de kunstenaar te herkennen (7). Op het boogveld met het kruisvisioen te Prémontré heeft Hansche, in navolging van Galle, de meeste figuren aan de voet van het kruis als pelgrimgangers geportretteerd. Een uitzondering hierop wordt gevormd door de groep kerkelijke hoogwaardigheidsbekleders links van het kruis (mèt wellicht een portret van Hansches opdrachtgever, abt Libert de Pape) én door de uiterst links geplaatste, fraai geklede 17de-eeuwse burger die mogelijk als Jan Christiaan Hansche mag worden herkend.

Belangrijker evenwel is dat er in de Parkabdij en in het kerkelijk archief van Perk enkele rekeningoverzichten bewaard zijn gebleven. Ze geven een inzicht in de gebruikte materialen en bevatten informatie

Christus in Cruce septem solaribus radijs conspicuus, visus est extruenda Præmonstrati Ecclesie locum designare, ad quem magna peregrinorum multitudo visa est accessisse: Ex quo S. Norbertus variis ordinis suo intellexit imminere procellas: verum suffragurum semper Deum novos commilitones, qui sub sanguinolento Crucis Labaro, in Candida sua Societate ad finem vsque decertarent.

Heverlee, Parkabdij, bibliotheek:
boogveld met het kruisvisioen te
Prémontré (detail) (foto O. Pauwels)

over de duur en de kostprijs van de plafonddecoratie en over wie in het reizende atelier van Hansche was tewerkgesteld. Het blijkt te gaan om een drietal vaste werknemers — Henderick Daelmans, Giliam Speltiens en Henderick Rossea — die elk naar vakbekwaamheid en scholing en overeenkomstig de duur van de geleverde arbeid verschillend werden betaald (8).

Ook uit het bekend gebleven stucwerk valt heel wat af te leiden. Hansches werkzaamheden situeren zich in de periode 1653 tot 1685; zijn kunstwerken vindt men terug in het oude graafschap Vlaanderen, het hertogdom Brabant, het Prinsbisdom Luik en het aanpalende Rijnland. En tot zijn opdrachtgevers behoren de (lagere) adel en de hogere clerus.

HET STUCWERK VAN JAN CHRISTIAEN HANSCHÉ (9)

Het oudst bekend gebleven stucwerkplafond van Hansche dateert uit 1653 en bevindt zich in de dan net gebouwde sacristie van de huidige Carolus Borromeuskerk te Antwerpen. Het stucwerk in deze voormalige Jezuïetenkerk staat volledig ten dienste van het contrareformatorisch gedachtengoed en portretteert onder meer de gangmakers en de grote voorbeelden van de orde: Franciscus Borgia, Ignatius van Loyola, Franciscus Xaverius, Aloysius van Gonzaga en Stanislas Kostka (10). Twee jaar later versierde Hansche de drie grote plafonds in het kasteel van Horst te Sint-Pieters-Rode met een zevental emblemen en met voorstellingen ontleend

aan Ovidius' *Metamorphosen* (11). In 1659 ging het om (minstens) negen grote gehistorieerde caissons met voorstellingen van de werken van Hercules in het kasteel Beaulieu te Machelen. Ook de zoldering van de kapel werd van stucwerk voorzien (12). In de jaren 1666-1672 deed Hansche verschillende keren het kasteel van Modave aan waar hij in opdracht van De Marchin stucwerk aanbracht in de grote zalen van de benedenverdieping en in enkele vertrekken van de bovenverdieping. Uit die tijd wellicht stamt ook het stucwerk in het kasteel van Saint-Fontaine in het vlak bij Modave gelegen Saint-Lambert (cf. infra). En in 1669 voltooide Hansche de in 1664 begonnen bouw van de kerk van Franc-Waret door het plafond van stucwerk te voorzien (13). Opdrachtgever en bouwheer was de geestelijke Paul-Jean de Groesbeek en heer van Franc-Waret die deze kerk uit piëteit voor zijn ouders had laten oprichten (14). Latere verbouwingswerken hebben het binnenzicht van de kerk grondig veranderd en uiteindelijk is alleen het stucwerk in het koor nog van Hansches hand: een uitbeelding van de *trinitas terrestris* naar een gravure van Hiëronymus Wierix met de terugkeer van de heilige familie uit de tempel (15). In een kerk die de heer van Franc-Waret (onder meer) voor zijn ouders had opgericht, hoeft deze voorstelling niet te verwonderen. In 1671 zouden de stoffelijke resten van het ouderpaar overigens in opdracht van de "*Fils au defuncts*", in het koor worden bijgezet.

Een jaar later voltooide Hansche het stucwerk in de Sint-Nicolaaskerk te Perk (16). Hij werkte er in opdracht van baron Frederik van Marselaer (1584-1670), gewezen burgemeester en schepen van de

Kerk van Franc-Waret, stucwerk-zoldering in het koor (detail) (foto O. Pauwels)

stad Brussel. Uit de kwijschriften die de stucwerk-kunstenaar aan zijn werkgever had bezorgd, blijkt dat de werkzaamheden van Hansche en zijn drie medewerkers reeds in 1668 waren begonnen: toen werden niet minder dan 4000 houten dubbellatten aangevoerd om de volledige middenbeuk van de kerk met een tweede plafond te overspannen. Vanaf maart tot juli 1670 werden vervolgens tientallen schotelen latnagels verbruikt, honderden ponden "grau" en "wit haer" en ettelijke "vaeten kalck". Met deze ingrediënten kon de overspannen middenbeuk volledig met schitterende reliëfvoorstellingen worden overdekt: de vier evangelisten, Maria met kind, scènes uit het leven van de heilige Nicolaas en de wapenschilden van de families die aan de opdrachtgever waren gelieerd.

In 1671 versierde Hansche voor jonker Filips-Karel van Eynatten het plafond van de kapel in het kasteel van Schoonhoven bij Aarschot (17). Het ging om drie Jezus-, Maria- en Jozefmonogrammen en om twee scènes uit het leven van de heilige familie. Het nu nagenoeg volledig verloren stucwerk — alleen de monogrammen zijn bewaard gebleven — illustreert Hansches clichématige werkwijze: het Christus-monogram en het medaillon dat de terugkeer uit de tempel voorstelt, zijn nagenoeg identiek aan het stucwerk in de kerk van Franc-Waret.

Antwerpen, Carolus Borromeuskerk, stucwerkzoldering in de sacrestie (foto O. Pauwels)

Een jaar later - in 1672 - was het plafond van de bibliotheek in de Parkabdij aan de beurt en mogelijk ook rond die tijd was Hansche werkzaam in de refter van de voormalige Priorij van Sint-Maartensdal te Leuven waar hij de - nu verloren - voorstellingen van

Sint-Martinus en de heilige Augustinus aanbracht. Het jaar daarop was de kunstenaar bedrijvig in Gent, met name in het nu als privé-woning volledig gerenoveerde Brouwershuis (met Apollo-, Phaeton- en Herculesvoorstellingen) in de wijk Onderbergen (cf. infra) en in een patriciërs woning op de voormalige Gouden Leeuwplaats. De woning, naar de latere eigenaar het *Canfynhuis* genoemd, zou in 1902 worden gesloopt maar het stucwerk - vijf medaillons die de tijd en de vier seizoenen voorstellen - werd op verzoek van de eigenaar vanwege "*la beauté*" en "*la grande valeur de cette œuvre d'art*" (18) aan het Gentse stadsbestuur overgedragen en werd na heel wat peripetieën naar het Museum voor Schone Kunsten overgebracht. Op dit ogenblik worden de medaillons in een restauratieatelier te Eke bewaard. In 1677 vinden we Hansche terug in een patriciërs-woning te Kleef (het voormalige hotel *Zum Grossen Kurfürsten*) met het imposante stucwerk met Samson-uitbeeldingen en met mythologische taferelen gewijd aan de zeven dagen van de week. Het plafond werd tijdens de Tweede Wereldoorlog vernield. In 1679 dook Hansche weer op in de Leuvense Parkabdij waar hij de refter en het abts-kwartier uitgebreid van stucwerk voorzag. Vijf jaar later, in 1684, was hij aan het werk in het portaal van

Hiëronymus
Wierix, Terugkeer
van de heilige
familie uit de
tempel, gravure

Gent, Brouwers-
huis: medaillon met
de voorstelling van
hercules en de
reus Antaeus) uit
de stucwerkzolder-
ring (1673) (foto
O. Pauwels)

de Brusselse Zavelkerk waar onder meer de legende van het gestrande Mariabeeld werd voorgesteld. Het laatst bekende en nog gedateerde werk van Hansche vinden we tenslotte opnieuw in het Rijnland, met name in een nu verdwenen woning te Wesel waar de kunstenaar in 1685 het plafond met een uitbeelding van het Salomonsoordeel had voorzien.

Dit geïllustreerde overzicht van het nog traceerbare en vaak in bijzonder precare omstandigheden bewaard gebleven stucwerk, brengt een opmerkelijke stilistische ontwikkeling in het oeuvre van Hansche aan het licht. Als demonstratie van zijn artistieke virtuositeit en zijn technische vakbekwaamheid, streefde Hansche - die wel eens badinerend 'de

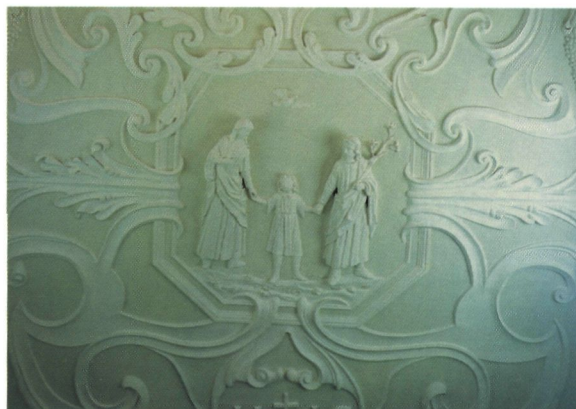
ruimtevaarder van de gouden eeuw' is genoemd - er bewust naar om het gehistorieerde stucwerk in hoogrelief te optimaliseren tot beeldwerk dat zich werkelijk als 'ronde bosse' presenteert. Precies dit technische kunnen - Hansche verstevigde zijn figuren binnenin onder meer met houten latten en draadwerk - maakte meteen ook de waardering voor het kunstwerk uit. De 18de-eeuwse Luikse geschiedschrijver De Saumery merkte naar aanleiding van de

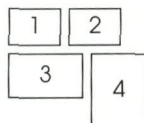
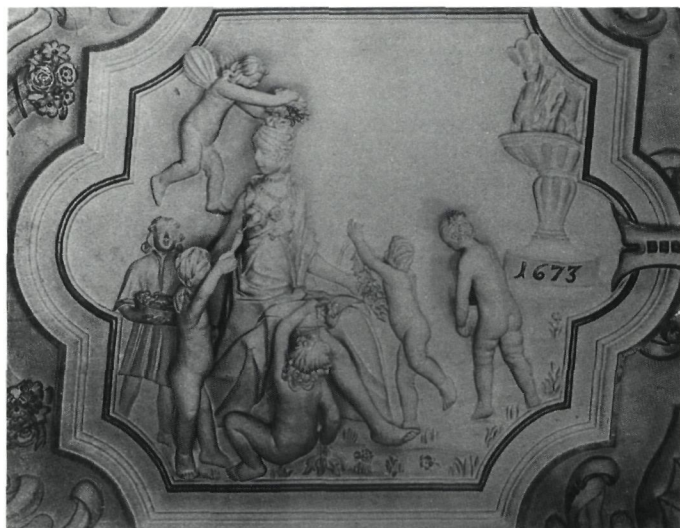

► Kasteel van
Schoonhoven,
stucwerkzoldering
(nu verdwenen) in
de kapel (detail:
Terugkeer van de
heilige familie uit de
tempel) (foto
J. de Borchgrave
d'Altena)

► Detail uit stucwerk-
zoldering in het
koor van de kerk
van Franc-Waret

- 1-2 Gent, stucwerkzoldering uit het vroegere Canfynhuis (detail: voorstelling van de lente en de winter)
- 3 Machelen, kasteel van Beaulieu: één van de (nu verdwenen) medaillons uit de stucwerkzoldering (1659)
- 4 Kleef, Hotel Zum grossen Kurfürsten, stucwerkzoldering (nu verdwenen) met uitbeelding van de weekdagen (detail: dinsdag (Mars) en vrijdag (Venus) (foto J. Labs jr.)

plafonds in het kasteel van Modave op: “*Ce sont de beaux morceaux, et d'autant plus estimés qu'ils paraissent entièrement détachés du plancher*”. En elders schreef hij bewonderend over de daar aangebrachte Herculesbeelden: “*presque toutes les figures sortent du fond, ou en tout, ou en partie*” (19). Tegelijk verhoogde het stucwerk ook het prestige van de versierde ruimte. In 1662 - ruim 10 jaar voor het stucwerk in de bibliotheek van de Parkabdij werd aangebracht - had abt Libert De Paepe het in zijn

Summaria Cronologia over de bibliotheekzaal: de ruimte was weliswaar uitermate geschikt (“*optimo loco*”) voor het bewaren van boeken (“*pro librorum custodia*”), maar jammer genoeg ging het niet om een schitterende of indrukwekkend plechtstatige ruimte (“*Quoad structuram non adeo magnifica est aut solemnis*”)(20). Aan dit gebrek aan decoratieve praal zou de abt in 1672 met zijn opdracht aan het atelier van Hansche weten te verhelpen.

HET STUCWERK IN HET KASTEEL VAN HORST

In 1655 kreeg Hansche de prestigieuze opdracht om de drie grote plafonds in het kasteel van Horst te Sint-Pieters-Rode, een kleine gemeente tussen Leuven en Aarschot, met stucwerk te versieren (21). Over Hansches opdrachtgeefster, Maria-Anna van den Tynpel, is weinig bekend (22). In 1650 had de vierenveertigjarige weduwe het Horstkasteel uit de nalatenschap van haar nicht Jeanne-Elisabeth de Rivière verworven. Zelf behoorde de nieuwe kasteelvrouw tot een gerenommeerde adellijke familie.

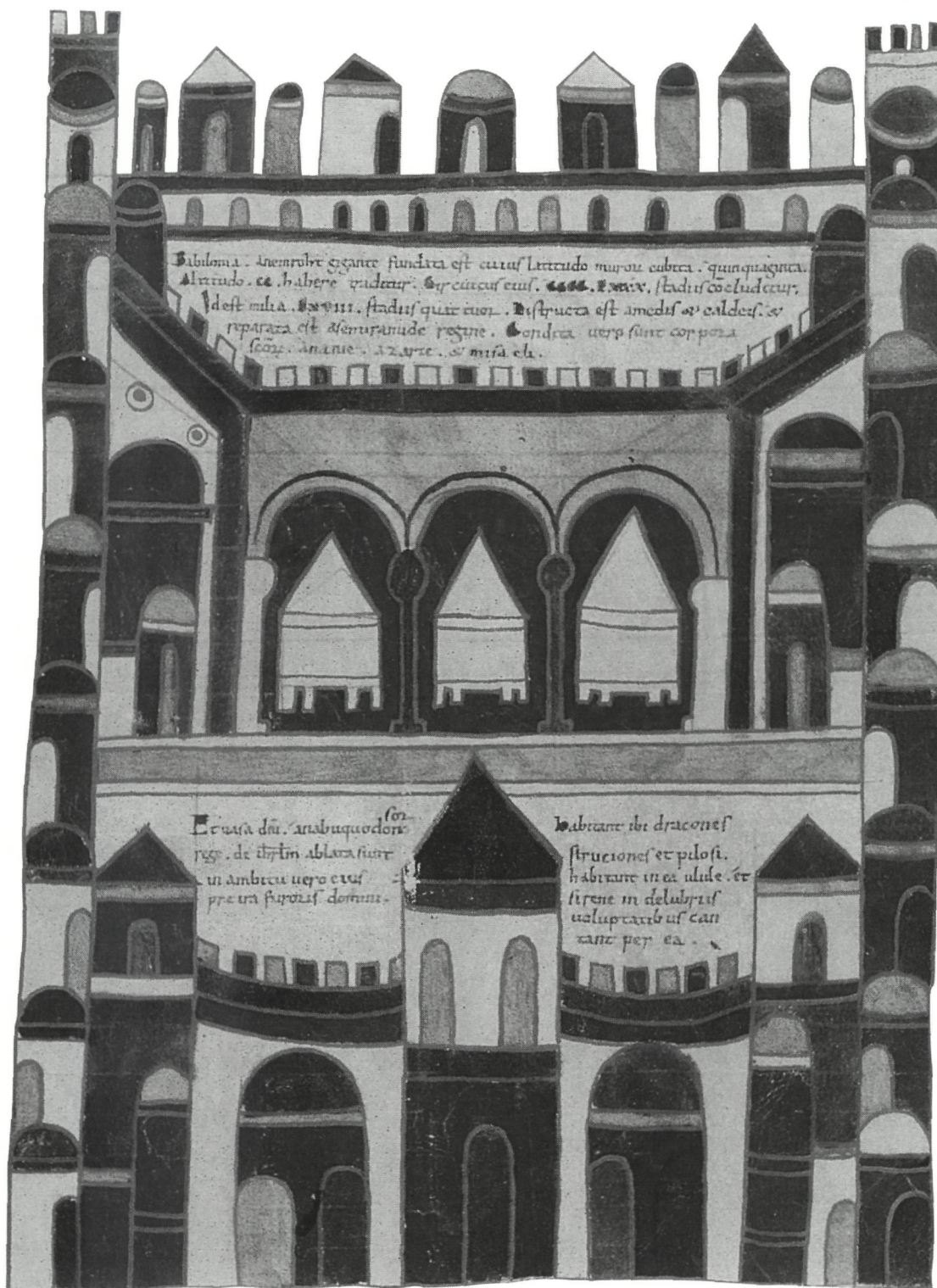
Langs vaderszijde (haar vader, ridder Louis van den Tynpel was drossaard van Brabant en meier van Leuven) was zij gelieerd aan de hertogen van Brabant. Langs moederszijde was zij verwant met de graven van Aarschot en de heren van Schoonhoven, Diest en Hoorn. Bovendien verwierf zij de titel van gravin van Mulert en Hautreppe door haar huwelijk met Albert Mulert, in zijn leven luitenant van de boogschutters van het Brusselse Hof en bovendien kamerjonker en lijfwacht van aartshertog Leopold. Albert Mulert overleed in 1644 (23). Een tiental jaren later, in 1658, overleed de weduwe Maria-Anna van den Tynpel; met grote luister werd zij in

Sint-Pieters-Rode,
kasteel van Horst

M&L BINNENKRANT

Nr. 88
Bijlage bij
M&L 16/5
september-
oktober 1997

Beatus-apocalyps Van
Saint-Séver, midden
11e eeuw, Voorstelling
van de stad Babylon

Literatuur

FRUITMUREN IN NEDERLAND

In 17de en 18de eeuw teelde men op de Nederlandse buitenplaatsen naast een keur aan bloemen en planten, ook een grote verscheidenheid aan fruit. Men wenste daarbij niet zozeer te pronken met de omvang van de fruit-oogst, dan wel met de productie van 'exquise' vruchten van zoveel mogelijk verschillende, bij voorkeur veeleisende fruitsoorten en -rassen. Naast appels, peren en pruimen, werden ook perziken en abrikozen aangeplant. Olivier de Serres (1600) en na hem onder meer Noël Chomel (1743) hadden de toon daartoe gezet.

Door de vruchtbomen en -struiken kunstmatig binnen de perken te houden, probeerde men meer fruitsoorten en -rassen op eenzelfde oppervlakte te telen. Ook de Nederlandse hoveniers konden immers bogen op de kennis en kunde terzake van Jean de la Quintinye in *Le parfait Jardinier*, 1695). Deze Franse pomoloog in dienst van Louis XIV was door middel van wortel- en onderstamselectie en 'beredeneerde snoei' erin geslaagd de technieken te perfectioneren om fruitbomen en -struiken als perfect gevormde "palmetten" of "waaiers" op te kweken en bovendien vrucht te laten zetten op korte sporen.

Om de veelal Franse en Engelse fruitrassen tegen late nachtvorst en het eerder gure Nederlandse klimaat te beschutten en de vruchten beter te laten rijpen, diende men noodgedwongen een gunstiger microklimaat te creëren. Men experimenteerde dus met bakstenen fruitmuren. Zo ontstonden op de buitenplaatsen slangen-, slinger-, retranchement-, voor- en achteroverhellende muren en in de 19de eeuw warmtemuren.

Veel van deze muren zijn in de loop der tijden verdwenen, maar op enkele tientallen buitenplaatsen treft men ze vandaag nog aan.

In deze studie zijn, voor zover bekend, alle bestaande en verdwenen fruitmuren opgenomen. Het fenomeen van

experimentele fruitmuren beperkt zich grosso modo tot Noord- en Zuid-Holland en Utrecht. De buitenplaats *Berbice* in Voorschoten, toenmalig eigendom van Pieter de la Court van der Voort (auteur van *Byzondere Aenmerkingen over het aenleggen van pragtige en gemene landhuizen, luthoven, plantagien en aenclevende cieraeden*, 1737) neemt met zijn diverse typen fruitmuren een bijzondere plaats in. In Vlaanderen komen experimentele fruitmuren bij weten niet voor. Naast de bakstenen fruitmuren werden ook de houten fruitschuttingen en spalterhekken geïnventariseerd. De vijgenschutting in de moestuin van de buitenplaats *Jagdlust* in s'Graveland is er een goed voorbeeld van.

Een apart hoofdstuk behandelt de restauratie van fruitmuren.

Fruitmuren in Nederland is geschreven vanuit het oogpunt van monumentenzorg, maar iedereen die belangstelling heeft voor cultuurhistorische elementen op buitenplaatsen zal boeiende gegevens aantreffen over de ontwikkeling van een onderbelicht aspect van het gebouwde erfgoed.

Uitgebreid onderzoek van de eigentijdse literatuur, de archieven en topografische verzamelingen, aangevuld met onderzoek ter plaatse, leverden geheel nieuwe inzichten op. Alle geïnventariseerde objecten werden opgemeten en in overzichtelijke gegevensstabellen weergegeven. Oude

afbeeldingen, speciaal vervaardigde technische tekeningen en fraaie foto's maken *Fruitmuren in Nederland* tot een buitengewoon boekwerk.

Fruitmuren in Nederland behandelt enkel de drager van het leifruit. Voor wie meer over leifruit wil vernemen is er het uitstekende werk van Kuitert en Freriks *Hovenierskunst in Palmet en Pauwstaart*, Rotterdam, 1994.

Fruitmuren in Nederland maakt deel uit van het onvolprezen *Restauratievademecum*, waarvan het bijdrage 17 is. Het is in boekvorm verkrijgbaar.

Herman Van den Bossche

Fruitmuren in Nederland. Studie over slangenmuren, slingermuren, retranchementmuren en andere historische experimentele leifruitmuren.

Auteurs B.J.H.N. Kooij en B. Olde Meierink. Uitgever: Sdu Uitgevers, i.s.m. de Rijksdienst voor de Monumentenzorg. 112 pagina's. ISBN: 90 12 08452 0. Prijs: f 75,-

MILITAIRE BOUWKUNST

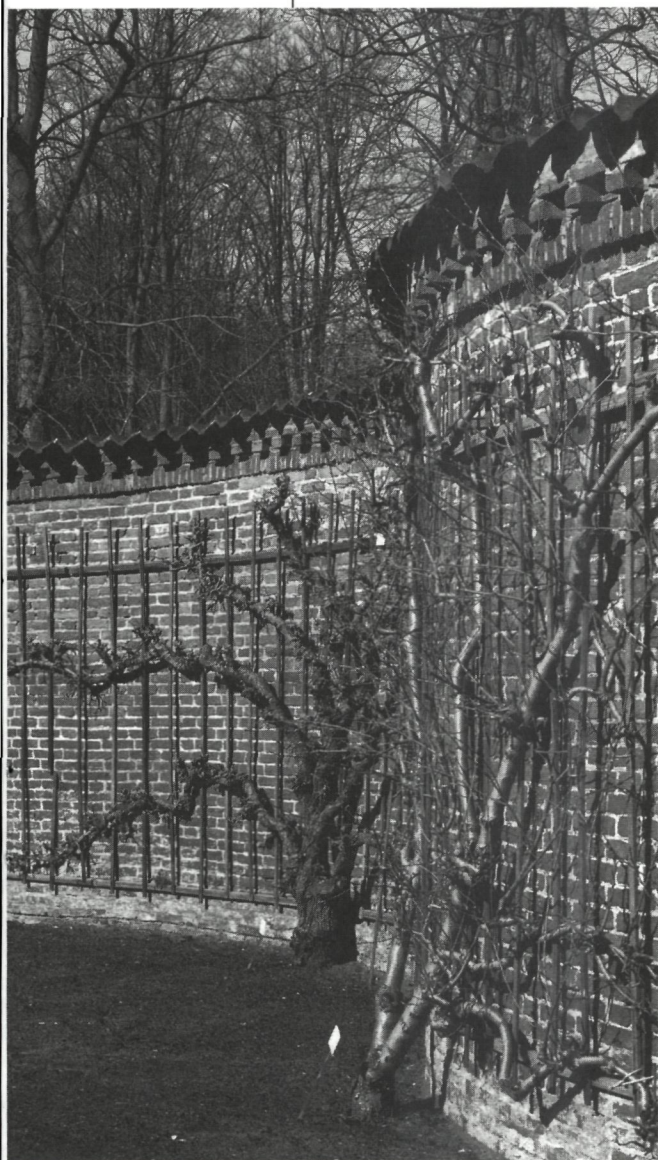
Dit jaar publiceerde uitgeverij Waanders twee boeken over militaire bouwwerken. Beide uitgave duiden op het grote belang van de monumentenzorg in de wereld van de militaire architectuur. Net zoals de industriële architectuur of de architectura minor werd het militaire lange tijd stiefmoederlijk behandeld en absoluut ondergeschikt gesteld aan de sierlijke tegenvoeters uit de burgerlijke en religieuze architectuur. Door zijn meestal grootschalig en infrastructureel karakter kon toch hier en daar een relict bewaard en geherwaardeerd worden. Bij een historisch unicum zoals Naarden lijkt dit voor de hand te liggen. Niets is echter minder waar: In de jaren '60 (van deze eeuw) is het verdedigingswerk rond of de bebouwing binnenin de stad ei zo na verdwenen omwille van economische ontwikkeling en de daarbijkomende ruimtelijke ordening. Dit precedent werd in Nederland ongetwijfeld aangegrepen om eveneens rekening te houden met bedreigde verdedigingswerken uit ons direct verleden, zoals de IJssellinie. Een gedachtengang die in tijden van een ongebreidelde vernieuwingsdrang voluit ondersteund wordt door de Nederlandse Rijksdienst voor Monumentenzorg.

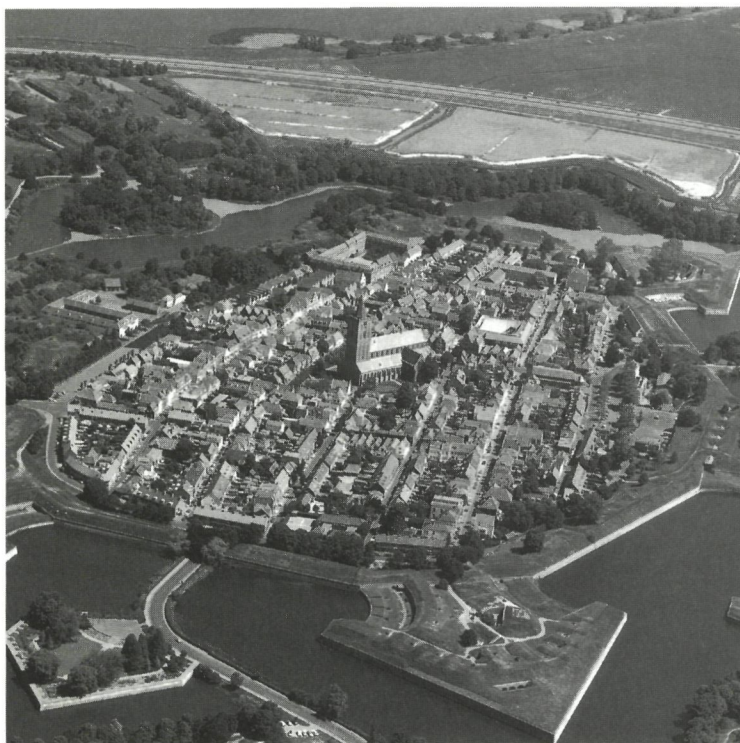
De Vesting Naarden

In de reeks *Monumenten* van uitgeverij Waanders verscheen een boek(je) over de Nederlandse stad Naarden. Het fraai en rijkelijk geïllustreerd werk van Dr. G. Pikkemaat houdt het midden tussen een beknopte historische en bouwhistorische monografie en een documentaire monumenten-wandelgids. Het boek schetst de geschiedenis van de stad vertrekkende vanuit het militair-technische oogpunt. Het laat op die wijze

goed verstaan dat de stad en zijn geschiedenis inherent verbonden zijn met het krijgsgeschiedenis in Europa. Naarden is er dankzij de oorlog: De strategische geografische ligging is hiervoor verantwoordelijk. De eerste vermelding van de stad dateert uit het begin van de 10de eeuw, doch vermoedelijk was deze plaats reeds een nederzetting vanaf de vroege middeleeuwen. De ligging aan de enige goede doortocht vanuit het oosten naar Holland verklaarde al vlug het strategische belang van de stad. De geschiedenis van de stad biedt dan ook een overzicht van de militaire bouwkunst in de Nederlanden. Dit startte met de aanleg van een gracht met aarden wal en pallisades. In de woelige 16de eeuw werd dit een omwalling met bolwerken die tot midden de 18de eeuw verder ontwikkeld werd tot een stervormige vestingstad met een dubbele gordel van wallen en grachten. De ontwikkelingen op gebied van de wapen- en krijgskunde noopten vanaf de 19de eeuw tot de aanleg van bomvrije ruimtes en nog later tot de aanleg van een fortengordel omheen Naarden. Toen de Eerste Wereldoorlog uitbrak konden onze noorderburen tenslotte vaststellen dat het toenmalige krijgsgeweld van die aard was dat alle aanwezige vestingwerken nutteloos zouden zijn ingeval het afzijdige Nederland alsnog slachtoffer zou worden van een uitbreiding van de oorlog. Kort na die vaststelling werd Naarden dan ook geschrapt als plaats van militair belang. Gedurende eeuwen had de stad zich aangepast aan de nieuwe inzichten van de vestingbouwkundigen en werd als gevolg daarvan al in 1921 beschermd als historische vestingstad. Een bescherming die het samen met de inzet van onder meer de stichting Menno van Coehoorn mogelijk gemaakt heeft het uitzonderlijke patrimonium aan burgerlijke, religieuze en militaire bouwwerken te bewaren.

Menno van Coehoorn (1641-1704) was een beroemd vestingbouwkundige. Zijn naam werd in 1932 verleend aan een vereniging die opkomt voor het behoud van historische vestingswerken. Door de toenemende belangstelling voor de culturele en de toeristische kwaliteiten van deze site werd sinds de jaren '60 met succes een doorgedreven restauratiecampagne gevoerd. Naast deze boeiend weergegeven en vlot leesbare geschiedenis, werd in

het boek een korte monumenten-wandelgids opgenomen met een beschrijving van de bezienswaardigheden in de stad. Middelpunt van de stad en ongetwijfeld ook hoogtepunt van de wandeling is de in hoofdzaak 15de-eeuwse "grote kerk" met de unieke en zeer kwalitatieve muur- en plafondschilderingen.

Het boek over Naarden is aangenaam en vlot leesbaar en geeft de lezer een goed inzicht in het ontstaan en groei van de stad en in de ontwikkelingen

van de militaire bouwkunst. Het is dan ook aangewezen het boekje te lezen alvorens een warm aanbevolen bezoek te brengen aan de stad.

Pikkemaat A, *Vesting Naarden*, 1997, Uitgeverij Waanders, Zwolle; 120 pagina's, ISBN 90 400 9923 5, 27.95 NFL

De IJssellinie 1950-1968

In de reeks *Cultuurhistorische studies* verscheen een stevig werkstuk over een eigenaardig fenomeen. Auteur E.C. de Reijer is begeistert door verdedigingswerken en voorzitter van de vereniging Stichting Functioneel Bunkerbeheer die tot doel heeft om representatieve verdedigingswerken om hun cultuurhistorische en landschappelijke waarde te valoriseren.

Dit boek is daar alvast een duidelijke exponent van.

Als kort na de Tweede Wereldoorlog de Koude Oorlog de kop opsteekt ontstaat de Noord-Atlantische Verdrags-Organisatie met het oog op een efficiënte militaire verdediging van het Westen. Aan elk deelnemend land worden niet onaanzienlijke inspanningen gevraagd inzake bewapening en beveiliging. Nederland had een behoorlijk lange grens met het ontwakende en bezette Duitsland, dat in het oosten de hete adem van het Warschau-pact voelde. Het verdedigen van die grens met een grote getalsterkte was voor het zwaar gehavende land budgetair onmogelijk. Om toch aan de verplichtingen van de NAVO tegemoet te komen zag Nederland zich verplicht een alternatieve verdedigingslinie op te werpen. In het verleden werden reeds bepaalde gebieden verdedigd door middel van "inundaties": het onder water zetten van bepaalde stukken land. Kapitein Haex kwam aanzetten met het plan om door middel van een aaneenschakeling van geniundeerde gebieden de gewenste Rijn-IJssel verdedigingslinie te vervolmaken. Door middel van een enorm

aantal grote en kleinere verdedigingswerken kon Nederland van Nijmegen tot het noorden in een westelijk en een oostelijk deel gesplitst worden door een enorme plas van 100 op 5 km. Daartoe konden rivieren afgesloten worden met invaarbare afsluitingen en werden dijken en spoorwegbermen voorzien van wegneembare elementen om een goede doorstroming van het water mogelijk te maken. Bruggen en stuwen, die moesten verdedigd worden tegen lucht- of grondaanval, werden omringd met allerlei verdedigingswerken, zoals versterkte terpen, loopgraven en bunkers. Ook bij de grote afsluitdijk werden de nodige versterkingen aangebracht. Bij het oplossen van de spanning tijdens de koude oorlog konden, in een periode van enkele dagen tot weken tijd, alle maatregelen genomen worden om de linie paraat te krijgen. Vanaf 1958 werd de verdediging van West-Europa georganiseerd in Duitsland dat sinds 1955 lid was geworden van de NAVO. In 1964 had de linie geen enkel strategisch belang meer en besliste men tot de opheffing ervan. Net zoals bij de opbouw, was het ook nodig bij de afbraak omzichtig om te springen met de waterhuishouding in het laag gelegen gebied. Een groot deel van de kunstwerken werden afgebroken of bedekt, een ander deel werd gewoon achtergelaten. Omwille van het cultuurhistorisch aspect luidde men enkele jaren geleden de alarmklok en begon men acties te ondernemen om de restanten van verdwijning en verminking te vrijwaren en ze als stille getuige of als historisch-militair museum te bewaren. De Rijksdienst voor Monumentenzorg zag het belang hiervan in en ondersteunt nu deze acties.

Dit boek is een inventaris van de IJssellinie. Het is vrij technisch en gedetailleerd, waardoor het nogal moeilijk wordt, maar geeft goed weer hoe ingrijpend de werken en vooral de mogelijke gevolgen wel waren. Het boek zet indirect aan tot reflectie: De getuigen van het directe verleden zijn dikwijls het slachtoffer van de steeds snellere evolutie. Het is nodig dat we op tijd even stilstaan en goed nadenken over wat we al dan niet verloren laten gaan. Ook in Vlaanderen mag niet nagelaten worden deze denkoefening te maken en niet alleen voor militaire bouwwerken van vóór de Tweede Wereldoorlog

Tom Lenaerts

E.C. de Reijer, *De IJssellinie 1950-1968*, Uitg. Waanders, Zwolle, 1997; 174p. - ISBN 90 400 9870 0 - 59,50 NFL

VERZORG ONS (ERF)GOED. INVENTARIS VAN WAARDE- VOLLE GEBOUWEN, LANDSCHAPPEN EN ARCHEOLOGISCHE SITES IN DE FALUINTJES

Onder de titel *Verzorg ons (erf)goed* publiceerde de Heemkundige kring *De Faluintjes* in 1997 een inventaris van waardevolle gebouwen, landschappen en archeologische sites in de Aalsterse deelgemeenten Baarddegem, Herdersem, Meldert en Moorsel. Voor de eindredactie tekenden Fons Dierickx en Danny Wille doch het resultaat is mede te danken aan de inzet van een aantal medewerkers.

De ruim 300 pagina's tellende inventaris, overvloedig geïllustreerd met foto's, waarvan een aantal in kleur, alsmede enkele kaarten, brengt meer dan 470 voorwerpen in beeld, thematisch onderverdeeld in archeologica, boerderijen, dorpskernen, gedenktekens, herbergen, herenhuizen, hoeven, industrieel erfgoed, kapellen, kastelen, kerken, kloosters, natuurlandschappen, openbare gebouwen, pastorijen, woonhuizen en tenslotte varia.

Het onwaarschijnlijk groot aantal voorwerpen vertegenwoordigt uiteraard niet altijd de historische, artistieke, wetenschappelijke of andere waarden die een wettelijke bescherming zouden kunnen verantwoorden, doch de inventaris moet worden beschouwd als een momentopname, waarvan de evaluatie aan de lezer wordt toevertrouwd. Naar de vorm resulteerden de oorspronkelijke kleurenopnamen in een minder goede kwaliteit van sommige zwartwit reproducties; naar de inhoud brengen een aantal aantal foto's niet meer de getrouwe weergave van de huidige toestand en springen de auteurs nogal kwistig om met lofbetuigingen aan het adres van volgens restauratie-ethische normen soms als dubieus te beschouwen renovaties en 'restauraties'.

Deze inventaris, geen necrologie van wat onherroepelijk teloor is gegaan, doch een actieve bijdrage tot sensibilisering en behoud van het natuurlijk en het gebouwd patrimonium, is een initiatief dat zeker navolging verdient door andere heemkundige kringen in het Vlaamse land.

Hedwig Van den Bossche

KORTENBOS VROEGER EN NU

Zoals Stefaan Top in zijn inleiding vermeldt: "*Mensen die zich ontfemen over het eigen patrimonium en zich toeleggen op de kennis van het heem zijn een zegen voor de lokale gemeenschap*". De Geschied- en Heemkundige Kring van Kortenberg stelde zopas het tweede deel van *Kortenberg vroeger en nu* voor.

De interieurrestauratie van de Onze-Lieve-Vrouwebasiliek aldaar werd vorig jaar afgewerkt. Uitvoerders waren zelfstandige restaurateurs, de conserveringsploeg van de Afdeling Monumenten en Landschappen en vrijwilligers van de heemkundige kring (zie *M & L*, jg. 15, nr. 3). Positief aan deze samenwerking was de actieve medewerking van de mensen ter plaatse, die niet enkel deelnamen aan bepaalde conserveringswerken aan de lambrisering, maar ook 'opgeleid' werden in de basisprincipes van de

Kortenbos, O.L.-
Vrouwebasiliek, detail
van de lambrizing
van 1651, gemaakt
door Antoon Bayens uit
Mechelen

'preventieve conservering', m.a.w. het nemen van alle maatregelen die nodig zijn om beschadiging aan het kunstbezit te voorkomen, om aldus restauraties overbodig te maken. Ze leerden letten op tekenen van beschadiging, beheersen van het klimatisatiesysteem, het herkennen van de symptomen van nieuwe houtwormaantasting enz.

Het lijvig boekwerk, dat 352 pagina's telt, bevat bijdragen over alle uitgevoerde werken aan het interieur, het meubilair, de sculpturen, het orgel, de schilderijen en de altaren. Bovendien wordt ingegaan op de geschiedenis van de mariale bedevaart, het merkwaardig genadebeeld, de twee kastelen van Kortenbos, de merkwaardige bomen en landschappen, de volksdevotie en de kapellen. Kortom een lovenswaardig initiatief en een nieuwe betrokkenheid bij het eigen kunstpatrimonium, die navolging verdienen.

Marjan Buyle

Het boek is verkrijgbaar bij de
Heemkundige Kring, p/a Elvire
Vavedin, Hasseltsesteenweg 403,
3800 Sint-Truiden.

HET JAAR 1000. DE WORTELS VAN ONZE BESCHAVING

Dat men in deze periode vóór het jaar 2000 zou terugkijken naar het jaar 1000, was eigenlijk wel te verwachten. Het Davidsfonds gaf zopas de vertaalde versie uit van het schitterende boekwerk van Franco Cardini, met voorwoord van Raoul Bauer. De behandelde periode, van 950 tot 1050, was een tijdperk van veranderingen. Na de invallen volgt het herstel en op het einde van deze periode wordt de belangrijke 'Renaissance' van de 12de eeuw ingeluid. De godsvrede kenmerkt zich door sterke persoonlijkheden en bloeiende kloosters. Het ontstaan van de steden luidt het begin van een meer en meer seculiere samenleving in.

Het boek toont dus het Europa van rond het jaar 1000. Voor de middeleeuwse westerse mens stond het vast dat het einde der tijden nabij was. De talrijke prachtige Apocalypshandschriften met hun kleurige miniaturen passen volledig in deze tijdsgeest. Dit symbolisch tijdstip zorgde voor veel commotie in de christelijke wereld, een verwarring die omwille van een verschillende tijdsrekening niet gedeeld werd door de islamitische wereld rond de middellandse zee en door het byzantijnse imperium die beiden een grote bloeiperiode beleven.

Het zijn echter wel de 19de-eeuwse historici, en dan vooral de Franse geschiedsschrijver Jules Michelet, die van deze periode een vrij eenzijdig en negatief beeld geschetst hebben, als zou er in deze tijd niets dan verwarring en ellende geweest zijn. Hij ging hierdoor voorbij aan belangrijke positieve elementen zoals de uitstraling van de belangrijke abdij van Cluny, de pracht en praal van de Ottoonse vorsten van het Heilig Roomse Rijk.

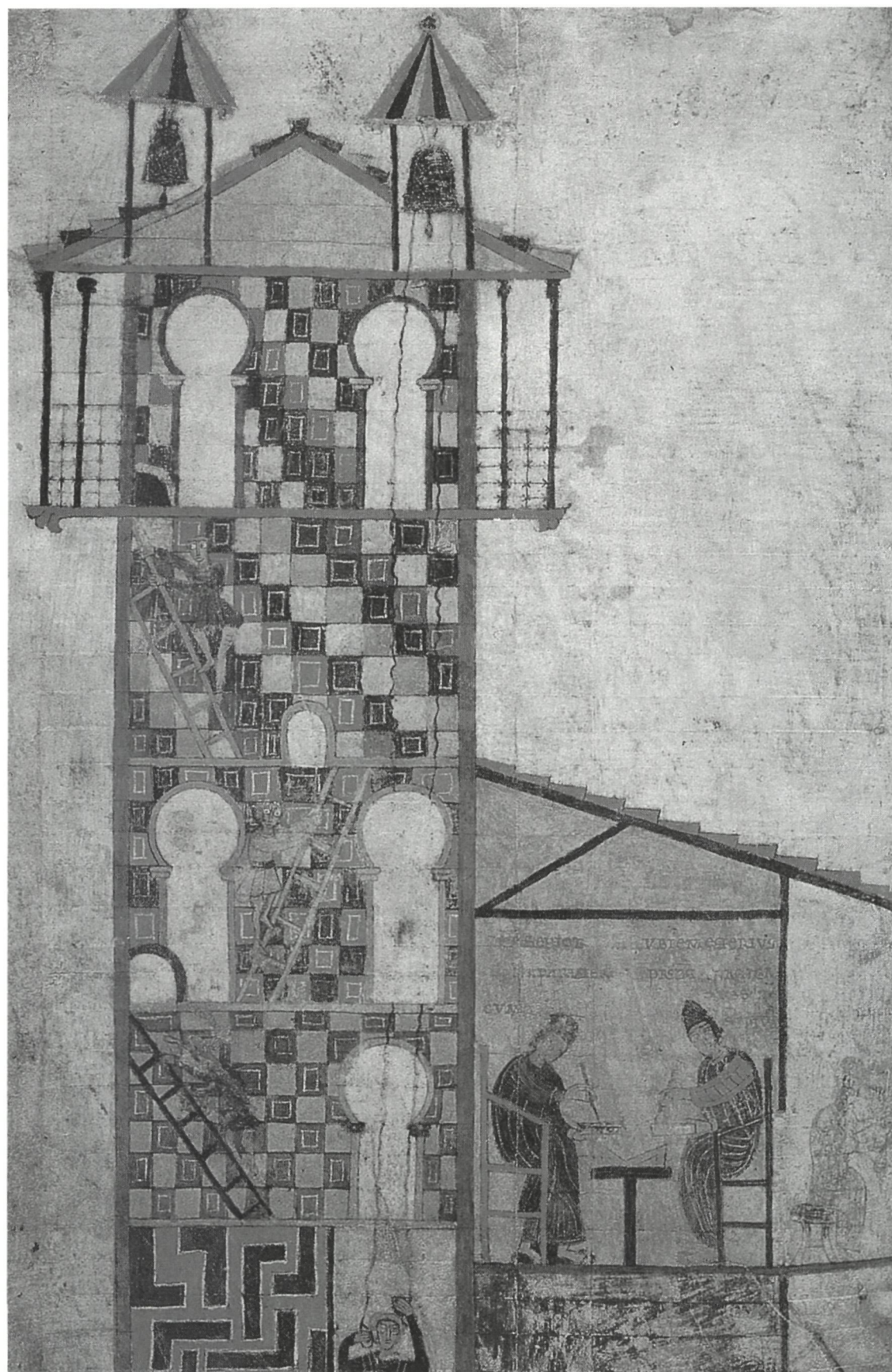
De grote verdienste van de auteurs is dat ze deze periode opnieuw in een juister en meer historisch perspectief plaatsen. Ze wijzen er op dat het vooral de officiële houding van de kerk was die doelbewust de paniekerige sfeer dedramatiseerde en die, in navolging van Augustinus, het jaar 1000 niet letterlijk maar figuurlijk opvatte en het situeerde buiten de wereldlijke geschiedenis.

Het boeiende aan het boek is de confrontatie van de artistieke voortbrengst van de westerse wereld met hetgeen er in dezelfde periode in andere 'werelden' werd voortgebracht aan hoogstaande kunst- en cultuurproductie. De talrijke afbeeldingen in het boek illustreren dit op diverse gebieden: architectuur, boeken met miniaturen, edelsmeedwerk, sculptuur, bronsgietij. In deze wonderlijke middeleeuwse wereld wordt de basis gelegd voor onze huidige samenleving.

Marjan Buyle

Het jaar 1000. De wortels van onze beschaving door Franco Cardini en Raoul Bauer is uitgegeven door het Davidsfonds. 240 pagina's met meer dan 300 kleurenillustraties. Prijs 2.495 BEF.

Beatus-apocalyps Van
Tavara, circa 970,
toren van het klooster
met scriptorium

Landschappen

LANDSCHAPSZORG IN VLAANDEREN. ATLASSEN VAN DE RELICTEN VAN DE TRADITIONELE LAND- SCHAPPEN

Vernieuwde aandacht voor het landschap

Het banaliseren of verschrallen van de Vlaamse landschappen is een proces dat reeds meer dan tien jaren vanuit diverse hoeken aangeklaagd wordt. Dit proces is het gezamenlijke resultaat van allerhande moderne ingrepen die in hoofdzaak steunen op een korte-termijn visie en van het economische rationaliseren en ontwikkelen van het ruimtegebruik, en die zich voordoen zonder een globale visie op de toekomst van onze leefwereld, in casu van de gemeenschappelijke erfgoedwaarden. In de diverse beleidsinstrumenten waar landschappelijke aspecten aan bod komen, wordt steeds meer gesteund op de regionale diversiteit van de landschappen van het Vlaamse Gewest, zoals die onder andere weergegeven worden in de indeling van de traditionele landschappen. Deze indeling geeft echter het globale kader in het Vlaamse Gewest, maar niet de actuele toestand qua gaafheid en herkenbaarheid van deze landschappen.

Tijdens de vorige legislatuur werden stappen ondernomen voor een streek-gerichte aanpak van de landschapszorg met aandacht vóór de landschappen als erfgoedrelict en een beleid inzake landschapszorg dat kadert in het algemene concept van duurzame ontwikkeling. In 1995 kreeg de Vakgroep Geografie van de Universiteit Gent de opdracht een onderzoek uit te voeren naar de criteria voor het waarderen van de cultuurhistorische en esthetische waarden van de landschappen in Vlaanderen en het formuleren van wenselijkheden voor een integrale gebiedsgerichte landschapszorg. In 1996 werd gestart met de eerste provinciale atlassen die een inventarisatie beogen van de actuele situatie van de landschappelijke erfgoedwaarden. De bedoeling is door een snelsurvey van alle beschikbare bronnen te komen tot

een gewestdekkende beschrijving en cartografie op schaal 1/50.000 van de gave en herkenbare relictten met een waarde zoals beschreven in het landschapsdecreet. De laatste algemene landschapsinventarisatie dateert van de jaren 1960 en werd onder meer gebruikt bij de opmaak van de gewestplannen. Sedertdien is de toestand van het Vlaamse landschap ingrijpend veranderd.

De beleidsprioriteiten van de Vlaamse regering voor 1995-1999 benadrukken deze globale en regionaal gedifferentieerde aanpak van de landschapszorg. Bijzondere aandacht moet gaan naar de relictlandschappen, met hun cultuurhistorische betekenis en hun identiteit die de herkenbaarheid en variatie van onze geografische streken waarborgt. Om een dergelijk landschapsbeleid te onderbouwen wordt een geactualiseerde inventaris van deze relictlandschappen als een belangrijk beleidsinstrument gezien. De provincies West-Vlaanderen en Limburg dienen als proef om te komen tot een bruikbare methodologie en worden in nauw overleg uitgewerkt respectievelijk door de Vakgroep Geografie van de Universiteit Gent en het Lisec. Thans zijn aan de Universiteit van Gent ook de uitwerkingen gestart voor de provincies Oost-Vlaanderen en Antwerpen. De opmaak van de landschapsatlas voor Vlaams-Brabant is voorzien in 1996 en medio 1999 zou de inventaris voor het gehele Vlaamse Gewest afgerond moeten zijn.

Traditionele landschappen

Als basis wordt de ruimtelijke structuur genomen van de traditionele landschappen in Vlaanderen. Die worden gedefinieerd als de landschappen die in de loop van de tijd geleidelijk gevormd werden en nog duidelijk hun lange wordingsgeschiedenis laten lezen. Het resultaat van deze lange en trage ontwikkeling is een harmonieus landschapsecologisch evenwicht tussen het natuurlijke draagvlak (geologie, bodem, reliëf, hydrologie, fauna en flora) en de verschillende vormen van landontginning door de mens. Vanaf de 18de eeuw begint een 'revolutietijd' waarin sociale, economische waarden en structuren grondig door een geschied worden zodat de groot-schalige vernieuwingen, die met de industriële revolutie mogelijk worden, algemeen en snel doorgevoerd worden. Het resultaat is het versnipperen en uitwisselen van de eeuwenlang ge-

groeide landschappen en het creëren van totaal nieuwe landschappen die nauwelijks nog enige relatie met het verleden vertonen. Het tempo en de schaal van deze veranderingen houdt nog steeds aan en traditionele landschappen worden gereduceerd tot gefragmenteerde relictten; de enige getuigen van ons gemeenschappelijk landschappelijk erfgoed.

De holistische visie

Het landschap wordt niet benaderd vanuit een beperkende sectorale visie, maar als dynamische en holistische entiteit die evenzeer door de potentiële menselijke waarnemer bepaald wordt en aldus een belangrijk perceptief en esthetisch aspect bezit. Holisme betekent dat het geheel meer is dan de som van de samenstellende delen. Met betrekking tot het landschap houdt dit verschillende belangrijke aspecten in. Niet alleen de materiële objecten die in een gebied voorkomen bepalen het landschap, maar ook hun onderlinge, vaak onzichtbare, relaties en samenhang. Afzonderlijke landschapselementen bezitten niet alleen een intrinsieke betekenis en waarde, maar zien die versterkt of verminderd worden naargelang de context waarin ze zich bevinden. De holistische benadering houdt eveneens een denken in in dynamische systemen waarvan de structuren, zowel ruimtelijk als relationeel, zich voortdurend spontaan wijzigen. Een belangrijke regel hierbij is: wat niet meer functioneel is, verandert of verdwijnt.

Dit alles maakt dat niet alleen concrete objecten zoals gebouwen, bomen, stukken grond, beken enzovoort, geïnventariseerd en gewaardeerd moeten worden, maar ook hun genetische, ruimtelijke en functionele samenhang. Ondermeer daarom werd gekozen voor het aangeven waar de belangrijke dingen voorkomen en werd bewust geen poging ondernomen om tot een strikte begrenzing van waardevolle elementen te komen.

Landschappelijke waarden

Naar het nieuwe landschapsdecreet van 16 april 1997 kan de bescherming van landschappen gebeuren op basis van natuurwetenschappelijke, cultuurhistorische, esthetische of sociale waarden. Ten behoeve van een coherent beleid inzake landschapsbescherming is een globale inventaris essentieel. Met betrekking tot bio-

ecologische natuurwaarden vormt de *Biologische Waarderingskaart* een treffend voorbeeld, waarvan de sector natuurbehoud reeds heel intensief gebruik heeft gemaakt. Het ontbreken van gelijkaardige inventarissen voor het geopatrimonium en voor cultuurhistorische, archeologische en architecturale aspecten is er dan ook gedeeltelijk de oorzaak van dat biologische natuurwaarden soms een dominante betekenis krijgen bij landschapszorg en -bescherming, hetgeen in sommige gevallen zelfs afbreuk kan doen aan de globale waarde van een landschap en het holistische aspect ervan. Daarom, en om herhalingen van een BWK-inventarisatie te vermijden, werd voor deze inventarisatie het accent gelegd op de niet-biologische waarden. De aandacht gaat dan ook in de eerste plaats naar geologische, geomorfologische, bodemkundige elementen, cultuurhistorische en archeologische aspecten, naar het bouwkundig erfgoed en belangrijke perceptieve sites.

Relicten op kaart

Relicten zijn objecten of gestructureerde complexen van objecten die getuigen van een vroegere toestand. De ouderdom is hierbij minder bepalend dan het vermogen om een getuigenis te zijn. De landschappelijke relictten worden daarom in de eerste plaats bepaald aan de hand van de gaafheid, de herkenbaarheid en samenhang tussen de elementen. Voor de cartografische weergave werd geen onderscheid gemaakt naar de aard van het relict maar werd een nieuwe typologie ontwikkeld voor een cartografie op een ondergrond van de topografische kaart op schaal 1/50.000.

De ankerplaatsen vormen de belangrijkste relictten. Het zijn ensembles, complexe gehelen van verschillende soorten elementen die een samenhang vertonen die de identiteit van het relict bepaalt. De term ankerplaats impliceert ook dat het referentieplaatsen zijn in een min of meer verschaald landschap en hun ruimtelijke context een bijzondere aandacht vergt. Vandaar dat ze niet scherp tot op perceelsniveau begrensd zijn geworden, maar aangegeven worden door een ruime cirkel.

Verder worden lijn- en puntrelictten onderscheiden, naargelang de ruimtelijke dimensie van de weerhouden

elementen. Enkel de belangrijkste, meest waardevolle, op meso-schalig niveau, worden op kaart aangeduid. Lijnrelictten worden gevormd door beken, kanalen, wegtracés, enzovoort. Ze worden maximaal aangeduid om hun samenhang op kaart te benadrukken: verstoorte segmenten worden apart aangeduid. Puntrelictten stemmen overeen met monumenten, kunstwerken, bouwelementen, enzovoort. Wanneer ze beschermd zijn krijgen ze een aparte aanduiding op kaart. Puntrelictten kunnen met de beschikbare bronnen en documenten, al dan niet beschreven zijn geworden in de gegevensbank: ook dit onderscheid wordt op kaart aangegeven.

Relictzones vormen uitgestrekte gebieden waarin belangrijke erfgoed-elementen en/of -structuren verspreid voorkomen in een kenmerkend patroon of grote dichtheid. Zowel de verspreid voorkomende elementen als het ruimtelijke patroon zijn hier belangrijk. Afzonderlijk objecten worden niet op kaart aangeduid; wel de zone waarin ze voorkomen. Ook hier werd bewust een vage grens gebruikt om de relictzones af te bakenen.

Tenslotte werden ook zichten aangeduid. Dit zijn standplaatsen vanwaar men een onverstoord zicht heeft op een relict of op het landschap dat goed de kenmerken vertoont van de traditionele landschap, of van de overgang tussen verschillende landschappen.

Aldus werden bijvoorbeeld voor de provincie West-Vlaanderen 67 relictzones gedefinieerd, 65 ankerplaatsen, 47 lijnrelictten, 358 puntrelictten en 109 zichten.

Beschrijvingsfiches

Door het groot aantal relictten dat uit de inventarisatie bleek, werden alleen voor de relictzones en ankerplaatsen systematische beschrijvingen in fichevorm gemaakt, die werden opgeslagen in een Microsoft Access-database. Ieder relict krijgt een identificatiecode en een naam en wordt zowel geografisch, administratief als juridisch gesitueerd. De relaties met andere relictten worden eveneens aangegeven. De beschrijving omvat het kenmerkende van het relict en ook de beleidswenselijkheden worden geformuleerd. Omwille van de nog vele leemten in de kennis, werd gekozen voor een open fichesysteem dat een

snelle aanvulling en bijwerking toelaat. Reeds bij de eerste uitwerking blijkt dat inhoudelijke onderbouwing het belangrijkste aspect vormt en noodzakelijk is voor iedere vorm van interpretatie van het kaartbeeld.

Verspreiding

De verspreiding van de resultaten (kaarten en fiches) kan op termijn het best op digitale wijze gebeuren, inpasbaar met de concepten van GIS-Vlaanderen. Op de Afdeling Monumenten en Landschappen wordt nog onderzocht hoe de reeds bestaande (deel)resultaten reeds beschikbaar gesteld kunnen worden aan geïnteresseerden en voor urgente projecten.

Het blijft te benadrukken dat het hier om een dynamische mesoschalige inventarisatie gaat met 1/50.000 als spilschaal en met een gegevensbank die blijft groeien naarmate nieuwe informatie beschikbaar komt en in de fichebeschrijvingen geïntegreerd wordt. Ondoordacht 'blind' vergroten voor toepassingen op grote kaart-schaal blijft te vermijden.

Toepassingsvelden

Binnen de bestaande regelgeving is deze landschapsinventarisatie operationeel toepasbaar op verschillende vlakken. De relictten zijn bij uitstek prioritaire aandachtsgebieden voor wettelijke bescherming van het onroerend goed (zowel landschappen als monumenten) buiten de stedelijke agglomeraties. De atlanten scheppen verder een toetsingskader bij alle vormen van ruimtelijke ingrepen (MER-plichtige activiteiten, infrastructuurwerken, landinrichting, enzovoort). Ze kunnen als dusdanig een positieve bijdrage geven om ene verdere aftekening van het landschap om te buigen. De atlanten zijn eveneens een integratiemedium in de ruimtelijke planning.

Op termijn tekenen zich potentieel nog andere belangrijke toepassingsmogelijkheden af. De inventaris kan als basis gebruikt worden voor de aanwijzing van tijdelijke landschappelijke impulsgebieden (cfr. Nederland) of de ontwikkeling van een gebiedsgericht landschapsbeleid op mesoschaal via echter regionale landschappen of landschapsparken (cfr. Verenigd Koninkrijk). De inventaris duidt onrechtstreeks ook de verschaalde landschappen aan waar de traditio-

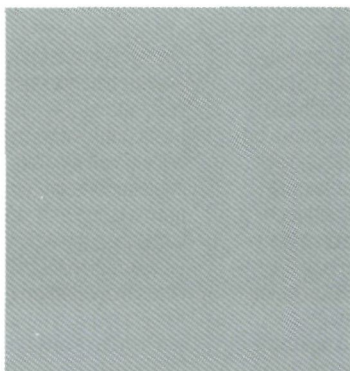
nele kenmerken in min of meer grote mate zijn uitgewist. Op die manier kan een beleid ontwikkeld worden van landschapsherstel c.q. landschapsbouw, waarmee de achterstand ten opzichte van de ons omringende landen op dit domein kan ingehaald worden. De atlas vormt ook één van de pijlers voor een geïntegreerde verbetering van de landschapskwaliteit. Een tweede pijler hiervoor is het zogenaamde *Project landschapskartering Vlaanderen* waarbij ten gevolge aan het advies van de Afdeling Monumenten en Landschappen tot het RSV op korte termijn een vervollediging en wetenschappelijke onderbouwing zou moeten tot stand kunnen komen van:

- structurerende landschapscomponenten en -elementen
- structuurbepalende gebiedsovergangen
- markante terreinovergangen
- open-ruimte-bakens met erfgoed-waarde

Uiteraard is dat een zaak voor "outsourcing". Bij het tweede project ligt het accent dus duidelijk op de "assessment" van de belangrijkste landschapskarakteristieken op Vlaams niveau.

De integratie van beide benaderingswijze van landschapsbeschrijving kan ongetwijfeld gans nieuwe horizonten openen inzake landschapsbescherming en -beheer in Vlaanderen. Met echter steeds de prangende vraag om het hoekje: bestaat er in Vlaanderen nog voldoende politieke belangstelling om landschappelijk nomansland en zullen we op termijn enkel het genot van het authentieke landschap kennen in de buurlanden (en in Wallonië)?

M. Antrop en S. Van Nuffel

Buitenkrant

IN MEMORIAM PROFESSOR DR. R.M. LEMAIRE - 1921-1997

Professor Lemaire is weggemaakt in volle activiteit, zoals hij het in feite had gehoopt: onwel geworden tijdens een zending in Oekraïne was hij meteen overgebracht naar zijn geboortestreek, om na een korte ziekte definitief heen te gaan op 13 augustus.

De historicus van vorming met keuzevakken in de Afdeling Architectuur - wat paste in de traditie van zijn familie - vond vlug zijn weg in het doceren van de architectuurgeschiedenis aan de KU- Leuven. Generaties van studenten - kunsthistorici, ingenieur-architecten en bouwkundigen - heeft hij op boeiende wijze ingeleid in de systematische analyse van de hoogtepunten uit de Europese en Belgische architectuur met referentie aan hun historische context. Onvergetelijk is zijn verbluffende manier om op het natte bord met wit krijt rigoureuze plattegronden, opstanden en gevels te tekenen die pas bij het opdagen in volle glorie werden gezien. In de jaren 1960 kwamen er voor het tiental studenten kunstgeschiedenis en de weinige architecten heuglijke en levendige plaatsbezoeken bij: (klein)-architectuur ontdekken en leren zien in haar eigen omgeving, in situ vertrouwd geraken met evaluatie, conservatie en restauratie zoals onder meer in Orp-le-Grand, Tourinnes-la-Grosse...

Deze didactische oefeningen bij uitstek legden de vinger op een oud zeer in de geschiedenis van architectuur en monumentenzorg in België, met name het ontbreken van een systematische overzichtsinventaris met inbegrip van de kleinarchitectuur of bouwkundig erfgoed.

Mede als lid van de toen nog unitaire Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen heeft hij in de jaren 1965/66, dank zij de effectieve steun van Constant Pirlot, Adviseur-Hoofd van Dienst bij het toenmalige Ministerie van Nationale Opvoeding, deze voor publicatie bestemde inven-

tarisatie op gang gebracht. Hij begeleidde de eerste experimentele volumes van de Arrondissements Leuven en Nijvel, uitgebracht in de beide landstalen in respectievelijk 1971 en 1973. Hoewel doorkruist door de culturele autonomie en regionalisatie is de operatie doorgetrokken in de gewesten met behoud van de vormgeving doch met enige inhoudelijke en methodologische verschillen. De nu eentalige publicaties voor Vlaanderen en Wallonië en tweetalige voor Brussel vertegenwoordigen samen 80 boekdelen en dit voor de eerste keer in België

Door zijn ingesteldheid en vorming bleek hoe Professor Lemaire nog, aansluitend bij de traditie, in één persoon de professionele disciplines verenigde die nu graag tegenover mekaar worden afgewogen en worden ter discussie gebracht in termen van de architect-estheet versus de (kunst)historicus?

Als monumentenzorger en estheet heeft hij zich altijd opgesteld als "generalist" met een ruime visie en oog voor specifieke, in een verantwoordte en harmonieuze samenvatting op te nemen details. Hierbij werd telkens naar evenwicht gestreefd tussen theorie en praktijk, tussen het formele en het utilitaire. Net als de goede huisarts wist hij bijtijds beroep te doen op "specialisten" en was hij voorstander van een gecoördineerde multidisciplinaire aanpak; hij heeft dan ook altijd samengewerkt met architecten, technici... en waar nodig beroep gedaan op eigentijdse schilders, beeldhouwers, glazeniers... Zoals hij het nog recent stelde, primeert het esthetische op het louter historische. Met zijn uitgebalanceerde zin voor creativiteit en haalbaarheid wist hij veelal met de nodige diplomatie en overredingskracht gelijk te krijgen wanneer hij overtuigd was dat hij gelijk had. Hierdoor is hij er in geslaagd de gepaste personen en/of instellingen te winnen voor kleine, grote en zelfs risicoprojecten zoals de overname van het Leuvense Groot Begijnhof door de K.U.L. ten behoeve van academische huisvesting in de jaren 1960, toen een primeur in Noord-West Europa.

Monumentenzorg heeft hij altijd gezien als hedendaags project, kade-rend in de actuele probleemstelling omtrent architectuur, kunst, cultuur en maatschappij. Het is dan ook niet

verwonderlijk dat hij samen met significante architecten door Geert Bekaert en Francis Strauven werd opgenomen in hun boek *Bouwen in België. 1945-1970*, 1971.

De innoverende restauratie van de Sint-Lambertuskapel te Heverlee (1961) past in de vernieuwde eigentijdse kerkarchitectuur en religieuze kunst beantwoordend aan de nieuwe, kwaliteitsvolle eenvoud in de geest van Vaticanum II. Relevant is dat hij datzelfde jaar in samenwerking met dezelfde Technische Dienst van de K.U.L. werkte aan de bouw van het nieuwe Auditorium Toegepaste Wetenschappen in hetzelfde park van Arenberg.

De restauratie en herbestemming van het Groot Begijnhof te Leuven (eerste fase 1964-1971) heeft hij geplaatst in de toen cruciale context van vragen en experimenten omtrent stadsvernieuwing. Aanwezige architecturale en stedenbouwkundige kwaliteiten werden systematisch geanalyseerd, herwaardeerd en in zekere mate geaccentueerd en geïdealiseerd. Terzelfdertijd werd gepoogd deze gedealiseerde, enigszins tot mythe verheven waarden te transponeren in het project van Louvain-la-Neuve, dé stad van de toekomst die inmiddels haar vijftienvigste verjaardag viert.

Mede door zijn actieve deelname aan het opstellen van het *Charter van Venetië* (1964), het gelijktijdige stichten van ICOMOS met tijdschrift *Monumentum* waar hij optrad als secretaris-generaal en algemeen voorzitter, door zijn rol als expert bij de Raad van Europa en UNESCO is vanaf midden de jaren 1960 een verschuiving in zijn carrière merkbaar van bovenlokaal naar internationaal en wereldniveau, wat blijkt uit de indrukwekkende lijst van werkzaamheden - van Borobudur tot onder meer Pisa en Athene-, lidmaatschappen en eretitels.

Deze internationale dimensie overbrengen naar eigen land, met een logische ontsluiting en meerwaarde als gevolg, was één van zijn doelstellingen bij de oprichting van de postgraduate monumentenzorg binnen het Europacollege te Brugge in 1975.

Vanaf 1981-82 werd het voortaan zogenaamde *Centrum Monumentenzorg R. Lemaire* overgebracht naar de K.U.Leuven die met haar departement Architectuur een betere infrastructuur kon bieden.

Als directeur en eredirecteur ging zijn aandacht steeds naar een degelijke basisvorming afgestemd op een noodzakelijke multidisciplinaire benadering. Even belangrijk is hierbij het creatieve inzicht dat toelaat de verworven visie over te brengen in de diverse landen van herkomst met specifieke situatie van de buitenlandse studenten, vermengd met landgenoten. Verweven daarmee is het creëren van professionele en vriendschappelijke banden tussen alumni en met zorg gekozen lesgevers, wat het Centrum een hechte uitstraling bezorgt.

Tijdens zijn professoraat en zijn hele carrière heeft Professor Lemaire meer waarde gehecht aan het doorgeven van kennis en ervaring via directe, persoonlijke contacten en inzet, deelname aan studentenuitstappen, stimulerend bezoek aan lopende projecten, zoals onder meer in Sagalassos en Ecuador, dan aan het per se en omstandig publiceren. Typerend was zijn vaderlijk genoeg en trots bij ontmoetingen op vergaderingen, congressen in binnen- en buitenland met "goed presterende" afgestudeerden, die altijd "zijn" studenten / assistenten bleven.

Bij de viering van zijn 75ste verjaardag, uitte hij spontaan in kleine kring, zijn gezonde voldoening en milde

dankbaarheid voor een welgevuld leven en gediversifieerde loopbaan waarin geboden kansen werden benut met totale inzet en het nodige plezier. Wat nu nog zou volgen zou dan "gretig meegenomen zijn" ... en zo geschiedde in het voorbije jaar.

Met zijn stijlvolle en vriendelijke veelzijdigheid, zijn dossierkennis, gevoel voor humor en diep genoeg "in al de goede dingen van het leven" was hij echt van alle markten thuis; een verfijnde Bourgondiër die letterlijk en figuurlijk zijn wereld kende. Veel mensen heeft hij in die zin veel weten mee te geven.

Naast zijn uitgevoerde werken zullen ook - onder meer via orale bronnen - de basiselementen van zijn gedachtengang en ingesteldheid overleven. In de integrale en geïntegreerde monumentenzorg is er immers blijvend nood aan generalisten die, midden het toenemend aantal specialisten in verschrompelende studiegebieden, oog blijven houden voor de grote lijnen, de harmonieuze samenhang en het gezonde evenwicht in een op heden en toekomst afgestemde omgang met het cultureel erfgoed met ruimte voor dergelijke actuele inbreng.

Suzanne Van Aerschot-Van Haeverbeeck

MONUMENT TE KOOP

Merkwaardige neo-classicistische rijwoning, gelegen Clemenceaulaan 20 te Anderlecht, laatste kwart 19de eeuw, met lijstgevel bestaande uit drie bouwlagen, drie traveeën en erker op de eerste verdieping. De fraaie binnenhuisinrichting van de benedenverdieping is intact bewaard: een decoratie in eclectische stijl en neo-Vlaamse-Renaissance met art nouveau-elementen: lambriseringen, glas-in-loodramen, muurschilderingen. Voor verdere informatie, gelieve contact op te nemen met Mevrouw Borremans, ☎ 02/ 675.73.94.

EVALUATIE MONUMENTENZORG EN FISCALITEIT 1986 - 1996

Tien jaar geleden werd de mogelijkheid gecreëerd om de kosten van onderhouds- of restauratiewerken aan beschermde onroerende goederen fiscaal af te trekken. Het lag in de bedoeling van de wetgever om de restauratie- en onderhoudswerken aan beschermde monumenten aan te moedigen. Het voordeel van deze aftrekmogelijkheid is dat naast de als monument beschermde gebouwen, nu ook deze onroerende goederen in aanmerking komen die gelegen zijn in een beschermd stads- of dorpsgezicht of in een beschermd landschap. Werken aan deze onroerende goederen, die eveneens onderhevig zijn aan bepaalde verbodsbepalingen of voorwaarden inzake restauratie en onderhoud kwamen voorheen niet in aanmerking voor enige tegemoetkoming. Voor het eerst wordt nu gepeild naar het succes van deze formule. De resultaten van deze peiling zijn gebaseerd op de eerste gegevens van een recent (1996) opgestarte databank.

De gegevens die hierin zijn opgenomen zijn enkel de basisgegevens van de dossiers: gemeente, deelgemeente, straat, nummer, databanknummer (fisc...), provincie, aard van de be-

scherming en eventuele bijzonderheden. Op basis daarvan was het mogelijk een analyse te maken van de kwantiteit in tijdsperspectief, de geografische spreiding per provincie en de aard van de bescherming.

Jammer genoeg kon geen overzicht gemaakt worden van het aantal administratieve bewegingen van de bestaande dossiers wegens het ontbreken van de gegevens van 1986 tot april 1996.

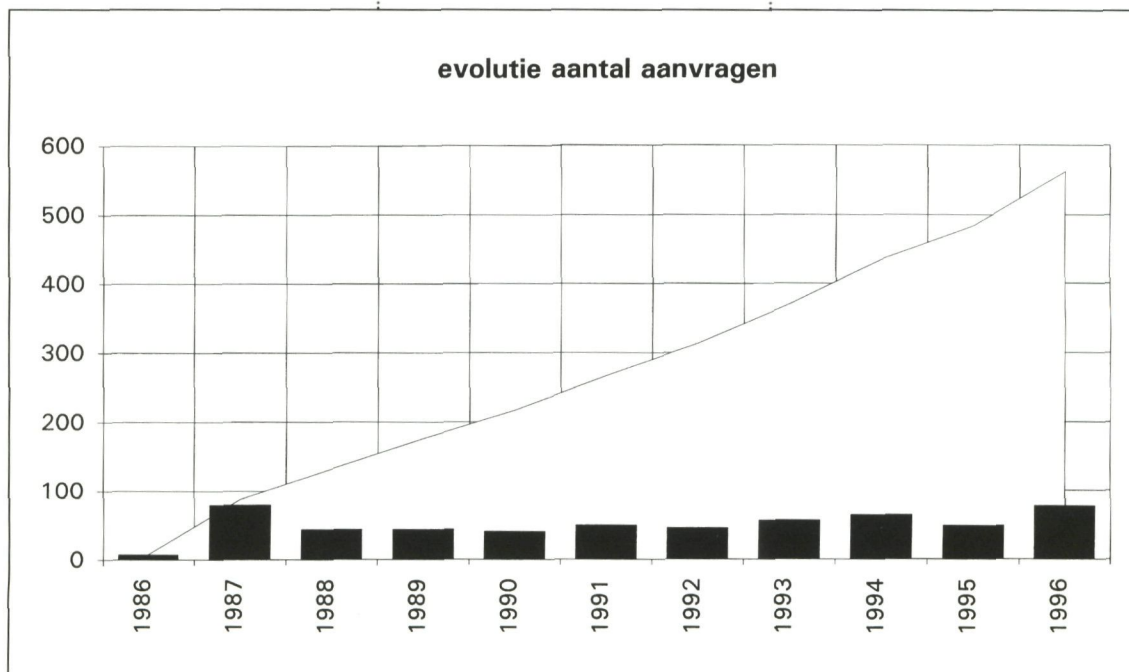
Er zijn dossiers die enkel de aanvraag voor de erkenning van de publieke toegankelijkheid bevatten en waar door de eigenaar nooit verder gevolg werd gegeven aan de reële aftrekmogelijkheid. Andere worden haast alle jaren geactualiseerd door een nieuwe aanvraag tot fiscale aftrek. Zo werden er in 1996 78 nieuwe aanvragen m.b.t. de publieke toegankelijkheid ingediend. Indien we echter het aantal administratieve bewegingen van de dossiers natrekken dan stellen we na extrapolatie vast dat er in 1996 zo'n 848 bewegingen moeten geweest zijn. Rekening houdende met het feit dat de aanvraag tot erkenning 4 administratieve bewegingen tot gevolg heeft (2 in en 2 uit), kunnen we er van uitgaan dat 536 bewegingen ontstaan uit het gebruik van de totaliteit van de aanwezige dossiers. Als we aannemen dat de bestaande dossiers, per

jaar, 2 tot maximaal 4 bewegingen maken, dan kunnen we een idee krijgen van het aantal actuele dossiers. Dit betekent dat van de 552 dossier die in de periode 1986-1996 ontstonden er in 1996 tussen 134 (24 %) en 268 of (48 %) actief waren. In januari 1998 zal een eerste nauwkeurig jaaroverzicht met betrekking tot het aantal verwerkte dossiers, d.w.z. het aantal actieve oude dossiers en het aantal nieuwe, kunnen opgemaakt worden. Ook de aard van de aanvraag is niet nauwkeurig te bepalen met de huidige gegevens.

Toch leert het cijfermateriaal ons na extrapolatie dat 37 % van de administratieve bewegingen betrekking hadden op het aanvragen van publieke toegankelijkheid. We kunnen hieruit afleiden dat voor 37 % van de gebruikers van deze fiscale maatregelen advies werd gegeven aan het ministerie van Financiën omtrent de beschermingsstatus en het bepalen van de werken waarvoor aftrekmogelijkheden bestaan. Dit impliceert dat de aanvragers in de toekomst werken zullen uitvoeren.

Een andere groep aanvragers wil beschikken over het attest nopens de aard van de werken, dat moet aangevraagd worden voor het realiseren van de bedoelde werken. Deze groep maakte 36 % uit van de totale aanvragen. Eenzelfde aantal heeft dus reeds

evolutie aantal aanvragen

concrete plannen voor de uitvoering van werken.

De rest, of 27 % van de aanvragen handelt over het attest dat samen met de rekeningen moet overhandigd worden aan het ministerie van Financiën voor het realiseren van de fiscale aftrek. Hetzelfde aantal heeft dus werken uitgevoerd en wil de uitgaven inbrengen voor wat betreft het jaar waarin ze uitgevoerd zijn.

Hieruit kan eveneens afgeleid worden dat in 1996 zeker 210 dossiers op jaarbasis in behandeling zijn geweest voor één van deze drie elementaire stappen.

De evolutie van het aantal dossiers

De gebruikte cijfers zijn gebaseerd op het aantal adressen van aanvragers (met uitzondering van meergezinswoningen zoals appartementsgebouwen). Het aantal toegekende fiscale nummers ligt dus lager dan het aantal adressen dat in de gegevensbank is opgenomen. Deze werkwijze was noodzakelijk om verwarring te vermijden bij een onroerend goed dat zich over meerdere huisnummers uitstrekt. Daar de appartementsgebouwen onder één adres opgenomen zijn terwijl ze een veelvoud aan dossiers bevatten blijven de gebruikte getallen hun accuraatheid ten volle behouden. Op de eerste grafiek merken we dat het aantal dossiers met uitzondering van de jaren 1987 en 1996 (stijging met 80 eenheden) met gemiddeld zo'n 50 eenheden stijgt. De tweede grafiek toont dat dit in een tijdspanne van 10 jaar resulteert in een vrij gelijkmatig stijgende lijn.

De geografische spreiding

Via de gegevensbank krijgen we ook een betere kijk op de geografische spreiding van het aantal dossiers. We kunnen vaststellen dat zowat de helft van de dossiers betrekking heeft op onroerende goederen gelegen in de provincie Antwerpen. Oost-Vlaanderen volgt met zo'n 20 %, gevolgd door de andere provincies met elk zo'n 10%.

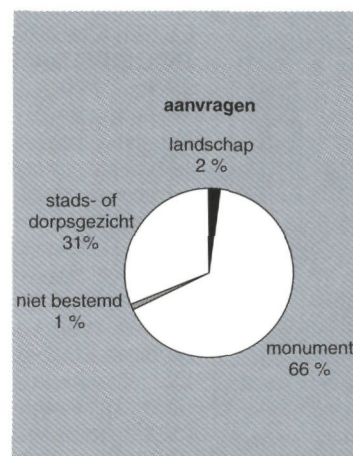
De aard van bescherming

We konden ook vaststellen wat de aard was van de bescherming. De fiscale aftrek is de enige financiële stimulans voor eigenaars van een onroerend goed dat gelegen is in een stads- of dorpsgezicht. Heel wat eigenaars gingen hier dan ook vlot op in. Een belangrijk deel van de vragen om aftrek zijn het gevolg van werken met een restauratie- en onderhoudspremie, waarbij de eigenaars het eigen aandeel in de werken fiscaal wensen in te brengen. Dossiers met een landschap als bescherming zijn eerder zeldzaam. Bij een aantal aanvragers bleek het bedoelde onroerend goed niet beschermd.

Besluit

Het is niet gemakkelijk om besluiten te trekken uit dit kleine overzicht omdat er pas voldoende gegevens beschikbaar waren sinds april 1996. Met de niet-veranderende gegevens kunnen we echter tot besluiten komen:

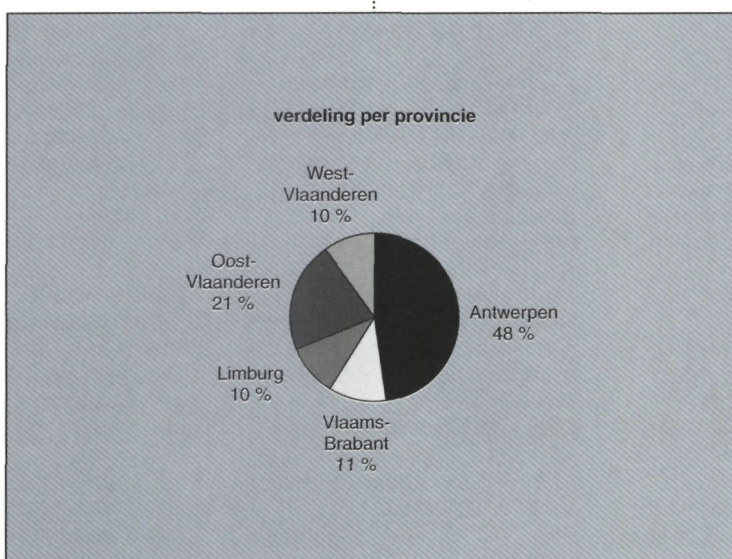
1. De evolutie van het aantal aanvragen verloopt gestaag maar zeker. Betere en snellere informatiever spreiding en administratieve hande-

ling zorgen voor een gevoelige toename. Dit fenomeen deed zich voor in 1987, 1991-1994 en 1996. Het groeiend aantal aanvragen impliceert ook een stijging van het aantal administratieve handelingen. Pas na het afsluiten van 1997 zal het mogelijk zijn dit te meten.

2. De geografische spreiding loopt ongetwijfeld parallel met het aantal beschermingen per provincie. Echt vergelijken is niet mogelijk omdat we niet weten hoeveel in aanmerking komende onroerende goederen er binnen de stads- en dorpsgezichten gelegen zijn. Toch is het overwicht van de provincie Antwerpen opvallend. Het aantal dossiers in behandeling in 1996 vertoont echter lichte verschillen. In Antwerpen en Oost-Vlaanderen was er een evenredig aantal dossiers, in Vlaams-Brabant en Limburg waren er minder, in West-Vlaanderen meer. Zolang dit niet op langere termijn kan bekeken worden is het moeilijk hieruit conclusies te trekken.
3. De aard van de bescherming toont dat 2 op 3 aanvragers eigenaar is van een monument terwijl minder dan één op drie eigenaar is van een onroerend goed dat gewoon deel uitmaakt van een stads- of dorpsgezicht. Aangezien deze laatsten geen andere voordelen kunnen putten uit de bescherming van hun eigendom is het verwonderlijk dat hier geen grotere respons bestaat.

Tom Lenaerts

EUROPA NOSTRA FONDS VOOR RESTAURATIE

Het Europa Nostra Fonds voor Restauratie werd in het leven geroepen in 1984 met de bedoeling steun te bieden bij de restauratie van een bedreigd monument. Elke schenking van het Fonds beoogt tegelijk bij te dragen tot het voortbestaan van het monument en de aandacht van de openbare instanties en het ruime publiek te activeren.

De schenking bedraagt gebruikelijk 7500 ecu, maar verwacht mag worden dat *Christie's International* hier nog 7500 ecu bovenop legt. De eigenaar van het monument wordt geacht zelf een gelijkaardige bijdrage te leveren, te weten 15000 ecu.

Voor 1998 hebben Europa Nostra/IBI beslist dat de schenking zou gaan naar de restauratie van een hoofdtrapzaal met bijhorende decoratie, totstandgekomen vóór 1900; in of aan de buitenzijde van een historisch gebouw.

De voorstellen worden ingewacht vóór 31 januari 1998.

Voor verdere informatie - Europa Nostra Restoration Fund, ter attentie van Mevrouw Els Quarles van Ufford, Land Voorhout 35 - 2514 EC Den Haag, Nederland

FINANCIAL TIMES/CEREC AWARD

Sigma Coatings ontving op 30 juni in Londen de Europese prijs voor culturele sponsoring, toegekend door de Financial Times en Cerec. *Cerec* (Europees comité voor de toenadering van economie en cultuur) wil een voorbeeldige culturele sponsoring in het daglicht stellen, dit jaar meer bepaald op het gebied van het patrimonium. *Cerec* groepeerde de nationale verenigingen voor de promotie van culturele sponsoring. België is hier vertegenwoordigd door de Stichting voor Kunstpromotie en de Stichting Prométhéa.

Sigma Coatings heeft de *Cerec Award 1997* binnengehaald door zijn steun aan twee originele culturele campagnes: In Vlaanderen door de actieve deelname aan een campagne voor de herwaardering van het erfgoed... met kleur, ter gelegenheid van Open Monumentendag Vlaanderen 1996. In Brussel en Wallonië werden bijscholingscursussen voor oude technieken georganiseerd ten behoeve van schilders en architecten. Talrijke medewerkers van *Sigma Coatings* en ook klanten waren nauw betrokken bij die projecten, die perfect overeenstemmen met de objectieven van het bedrijf: op het terrein een duurzaam partnership ontwikkelen met de schilders en de architecten.

Wie is er bang voor rood, geel en blauw?

De slogan is de titel van de campagne die in 1996 werd opgezet in samenwerking met de Koning Boudewijnstichting in het kader van Open Monumentendag Vlaanderen. Het project wil de initiatieven op het vlak van renovatie en restauratie van historische gebouwen aanmoedigen, meer bepaald voor de bescherming en de decoratie met verf.

88 dossiers werden door het team Technisch-Commerciële Raadgevers van *Sigma Coatings* op het terrein grondig bestudeerd. 15 van de 16 geselecteerde projecten bevinden zich nu in de uitvoeringsfase. *Sigma Coatings* levert de verf en biedt ook technische bijstand.

Dankzij deze actie beperkt de Open Monumentendag zich niet tot een één-dagsevenement, maar heeft het een sensibiliseringseffect op lang termijn.

Van pleisterwerk tot schilderen

Sinds 1995 worden regelmatig bijscholingscursussen over oude technieken georganiseerd, een initiatief van *Sigma Coatings* en de Koning Boudewijnstichting en in samenwerking met *Métiers & Maîtrises* (Wavre) en de beroemde School van Avignon. In de bouwsector en meer bepaald voor de restauratie van het patrimonium is er een groeiende behoefte aan specialisten die de oude technieken perfect beheersen.

Gezien het succes van dit initiatief, heeft *Sigma Coatings* besloten in het najaar 1997 een nieuwe bijscholingscursus te organiseren.

Voor meer inlichtingen

Wie is er bang voor rood, geel en blauw?

Koning Boudewijnstichting - Open Monumentendag Vlaanderen - Brederodestraat 21 te 1000 Brussel. ☎ 02/549.02.74 - fax. 02/512.00.35

Bijscholingscursussen *Métiers & Maîtrises* asbl - c/o Crepac - Rue Ch. Jaumotte 7 te 1300 Wavre. ☎ 010/41.28.47 - fax. 010/41.95.73

KONINKLIJKE SINT-HUBERTUSGALERIJEN

Op 20 juni 1847, nauwelijks één jaar na de eerste steenlegging door koning Leopold I, werden in Brussel de Koninklijke Sint-Hubertusgalerijen ingehuldigd. Ontworpen in neo-Italiaanse-renaissancestijl door architect Jean-Pierre Cluysenaar zou deze 213 meter lange, 8 meter brede en 18 meter hoge galerij met haar beglaasde kap en ambitieus programma van woon-, handels- en socio-culturele functies tot model dienen voor de latere, grootser opgevatte galerijen in ondermeer Milaan, Moskou, Berlijn en Engeland.

Na 150 jaar intensief gebruik bleken de galerijen nodig aan oprissing toe, niet in het minst omwille van de navrante grijze verf waarmee nauwelijks enkele decennia terug de originele roze en beige kleuren, marmeringen en verguldsels aan het oog waren onttrokken.

Na een intensieve restauratiecampagne, waarbij tevens de glazen kap integraal - en zo getrouw mogelijk - werd vernieuwd, ging de verjaardag van de Sint-Hubertusgalerijen op 15 oktober jongstleden gepaard met hun feestelijke heropening.

Nog tot 16 november kan ter plaatse, in één der appartementen, met de bouwgeschiedenis van de galerijen nader kennis gemaakt worden, op een door de Dienst Monumenten en Landschappen van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest verzorgde tentoonstelling.

Niet te missen, ware het maar omwille van het ongewone uitzicht dat de ramen van deze eerste verdieping gunnen op de glaskap en de lager gelegen winkelgalerij.

De Koninklijke Sint-Hubertusgalerijen: 150 jaar architectuur, Koningsgalerij 27, 1ste verdieping, 1000 Brussel. Tot 16 november 1997, maandag tot vrijdag van 12.00 tot 20.00 uur, zaterdag en zondag van 11.00 tot 20.00 uur.

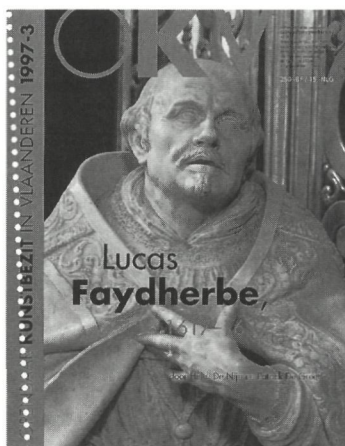
OPENBAAR KUNSTBEZIT IN VLAANDEREN

Alweer 300 jaar geleden overleed de Mechelse beeldhouwer en architect Lucas Faydherbe, gebeuren dat in Mechelen wordt herdacht met een tentoonstelling in het Stedelijk Hof van Busleyden en een wetenschappelijke catalogus met bijdragen van Hans Vlieghe, Krista De Jonge, Sandra Van Riet, Jaak Jansen, Iris Kockelbergh, Annemie De Vos en Linda Van Langendonck.

Aflevering 97/3 van *Openbaar Kunstbezit in Vlaanderen* is in hoge mate op deze studies gebaseerd. Een eerste deel biedt een korte biografische schets, aangevuld met een cultuurhistorische situering van Lucas Faydherbe, alsook een globale voorstelling van zijn beeldhouwwerk zoals zich dat vanuit Rubens' invloed ontplooië tot een eigen stijl. Deel twee beschrijft Faydherbes

sculpturaal en architecturaal werk in een aantal Mechelse kerken. Meteen vormt deze aflevering een handige gids voor een bezoek aan het tweede luik van de tentoonstelling.

Lucas Faydherbe (1617-1697) beeldhouwer en architect, Stedelijk Museum Hof van Busleyden, Merodestraat 65, 2800 Mechelen. Tot 16 november 1997, dagelijks van 10.00 tot 18.00 uur, dinsdag tot 21.00 uur. Info: 32 (0)15 29 76 54.

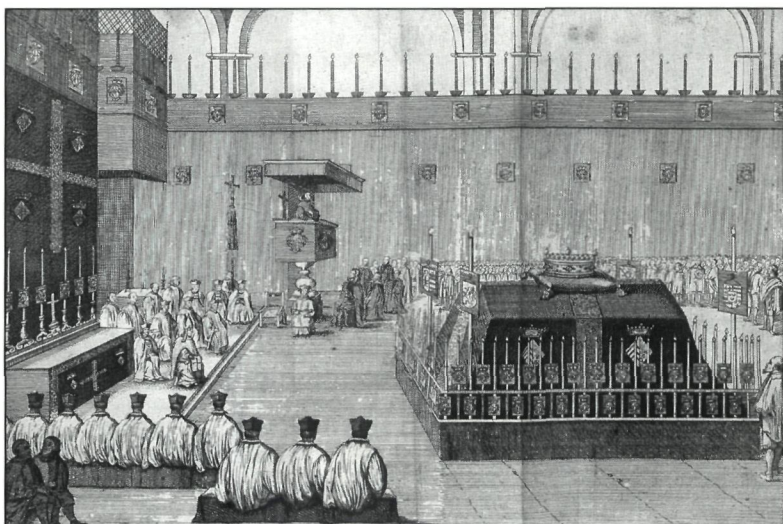
H. DE NIJN en P. DE GREEF, *Lucas Faydherbe 1617-1697*, in *Openbaar Kunstbezit in Vlaanderen*, 1997-3, 43 pp. Abonnementsprijs 800 BEF, een los nummer kost 250 BEF. Abonneren of een los nummer bestellen kan door storting van het vereiste bedrag op rekeningnummer 448-0007361-87 van *Openbaar Kunstbezit in Vlaanderen*, Sint-Niklaas. Info: 32(0)3 760 16 40.

MUSEUM VOOR SIERKUNST & VORMGEVING

Naar aanleiding van de tentoonstelling *Paris-Bruxelles/Brussel-Parijs* toont het Gentse Museum voor Sierkunst & Vormgeving een selectie *Uit de reserves. Aspecten van de art-nouveauperzamelings*.

Hierbij worden verschillende facetten belicht van de internationale art nouveau, waarbij de nadruk wordt gelegd op de belangrijke rol gespeeld door de Belgische pioniers, hier samengebracht op de gelijkvloerse verdieping. Blikvangers vormen er ondermeer de restanten van de cottage die Paul Hankar bouwde voor kunstschilder Buysse (1896), ontwerpen van Henry Van de Velde of nog glas-in-loodramen getekend door Constant Montald. Op het niveau-1 wordt de brede verspreiding van de art nouveau getoond, uitgaande van de dualiteit tussen massaproductie en exclusiviteit; een problematiek die even essentieel is als de dualiteit ornament-constructie, geïllustreerd in de permanente opstelling op niveau +1.

Uit de reserves. Aspecten van de art-nouveauperzamelings, Museum voor Sierkunst & Vormgeving, Jan Breydelstraat 5, 9000 Gent. Tot 23 november 1997, dagelijks van 9.30 tot 17.00, gesloten op maandag. Info: 32 (0)9 225 66 76.

Gravure uit Ch.-Fr. Amounet, *Feue Illustre Dame Marie-Anne De Timple, Comtesse de Mulert, du S. Empire et d'Autreppe, Dame de Horst, & c. (s.l., s.a.)* (foto Leuven, Universiteitsbibliotheek)

Titelprent van Ch.-Fr. Amounet, *Feue Illustre Dame Marie-Anne De Timple, Comtesse de Mulert, du S. Empire et d'Autreppe, Dame de Horst, & c. (s.l., s.a.)* (foto Leuven, Universiteitsbibliotheek)

de Leuvense Sint-Pieterskerk ten grave gedragen. In de *oraison funèbre* die door de franciskaanse minderbroeder en theoloog Charles-François Amounet de Hailly, predikant van koning Filips IV, werd uitgesproken en die te Antwerpen werd gedrukt en uitgegeven, wordt Maria-Anna van den Tynpel herdacht als een integere weduwe en als een ingetogen, bijzonder devote en caritatief ingestelde vrouw die verschillende kloosterorden en talloze kerkelijke en caritatieve instellingen met belangrijke schenkingen had begiftigd (24). Weduwe geworden "*dans une âge neantmoins fort peu avancé, en une beauté, qui n'avoit encore rien perdu de son premier lustre, & dans une opulence de biens tres-abondante*" wist Van den Tynpel een levenswijze aan te houden die sterk contrasteerde met "*ces coquettes de nostre temps, qui n'ont pas si tost enterré un mary, qu'elles semblent avoir enterré avec luy le souvenir qu'elles en devroient conserver; faisant resusciter par sa mort les premiers comportements de leurs jeunesses, cherchant dans le deuil des nouvelles modes à plaire, & passant un vefuage délicieux*" (p.20). Amounet herinnerde zich de weduwe echter ook "*pour sa devotion qu'elle a tousiours gardé dans les lieux sacrez, allant à pied, non-obstant son indisposition, au Sanctuaire de Mont-aigu, au lieu de cette pompe & ces appareils de carosses, plus propres aux Cours & aux Carousels, qu'à ces saints pelerinages; ayant mesme demandé & obtenu de sa Sainteté une Chapelle domestique, tant pour le soulagement de ses infirmités, que non pour assister aux Services Divins avec plus de respect*" (p.19-20). Deze huis-kapel met altaar (en de in trompe-l'oeil geschilderde doeken - wellicht uit het midden van de 18de eeuw -) bestaat nog steeds. Een ingetogen en devote levenswijze betekende nochtans niet dat de kunstlievende

Van den Tynpel haar "*opulence de biens tres-abondante*" niet ten volle zou aanwenden om verschillende verfraaiingswerken en verbouwingen in het zwaar beschadigde Horstkasteel te laten uitvoeren. Onder haar beheer werd in 1657 onder meer het imposante wagenhuis buiten de slotgracht met de bijbehorende stallingen opgetrokken (vergelijk ook de muurankers met de initialen van Maria-Anna van den Tynpel). En uit de boedelbeschrijving na haar dood in 1658 blijkt dat Van den Tynpel te Horst bovendien meer dan honderd schilderijen, een tapijtsuite met de geschiedenis van Mozes en een belangrijke bibliotheek in haar bezit had.

Van de kunstzinnige ingesteldheid van de opdrachtgeefster getuigen ook de drie plafonds met stucwerk van Hansche. Op het plafond van de eerste, wat kleinere zaal op de tussenverdieping (de huidige Maria-Anna van den Tynpel- of eerste emblemata-zaal) heeft Hansche vier figuratieve stucwerkvoorstellingen aangebracht. Centraal boven de schouw en schuin tegen de schouwmantel prijkt het zwaar beschadigde gekroonde alliantiewapen van de families Mulert (de vier kepers) en Van den Tynpel. Voor het ontwerp van het recht tegenover het wapenschild aangebrachte stucwerk heeft Hansche teruggegrepen naar een embleemboek dat door Crispijn de Passe (circa 1565-1637) op stapel was gezet. De bundel, de *Nucleus Emblematum Selectissimorum*, was aanvankelijk met tweeregelige Latijnse bijschriften van

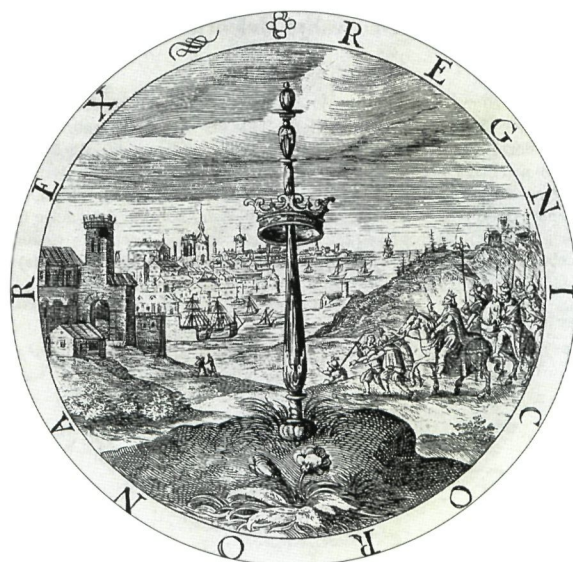

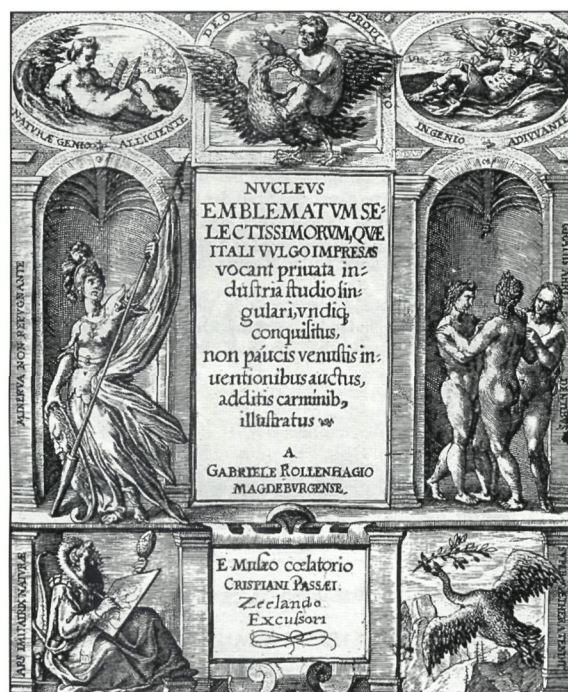
Sint-Pieters-Rode, kasteel van Horst, detail uit de stucwerkzoldering in de Maria-Anna van den Tympelzaal: het (beschadigde) gekroonde alliantiewapen van de families Mulert en Van den Tympel (foto O. Pauwels)

Gabriel Rollenhagen in twee delen te Keulen en in Arnhem gepubliceerd (1611-1613), maar zou later ook in andere edities van Franse (1611-1613) en Nederlandse (1615-1617) bijschriften worden voorzien (25). Het zesenzestigste embleem uit het eerste deel van dit embleemboek heeft inderdaad als voorbeeld gediend voor Hansches medaillon in het midden van de noordelijke travee met de afbeelding van een rechtopstaande scepter en een daarover heen geschoven kroon. Ook de randtekst ("*Regni Corona Rex*": de kroon van het rijk is de koning) werd aan het motto uit de *Nucleus* ontleend. Ook de overige twee plafondversieringen gaan beide op emblemen uit het eerste deel van de *Nucleus* terug. In de cartouche aan de oostzijde met het motto "*Victrix*

Fortunae Sapientia" (de overwinnaar van het noodlot is de wijsheid; vergelijk embleem 97) staat in een slangenring (de ouroboros, symbool van de wijsheid) een rechtopstaand zwaard met twee lauriertakken (tekenen van het behaalde succes) bovenop een gevleugelde bol. Aan de tegenoverliggende zijde van het plafond (vergelijk embleem 89) is het een arend met gespreide vleugels die zich temidden van twee kronkelende slangen (in Rollenhagens epigram geïd als de nijd) staande houdt op een gevleugelde bol die op een vierkanten sokkel (met het jaartal 1655) rust. Het motto van deze in de linkerbenedenhoek zwaar beschadigde cartouche luidt: "*In Virtute Et Fort[una]*" (ook het lot ligt in de deugd).

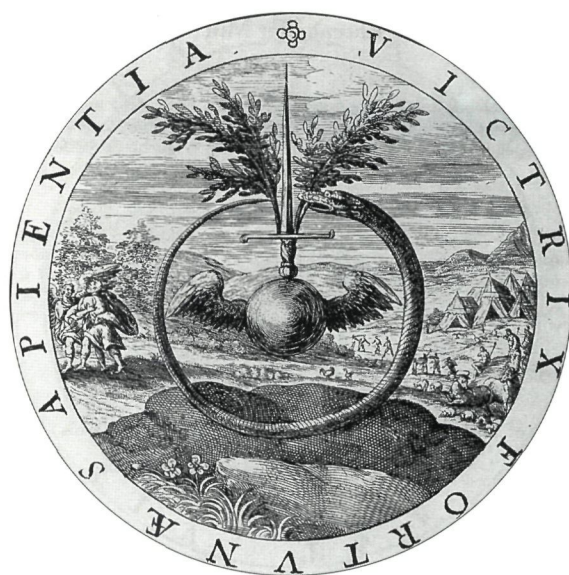
C. de Passe/G.
Rollenhagen, *Nu-
cleus Emblematum
Selectissimorum*
(Keulen, Arnhem,
1611-1613),
titelpagina

Het onderzoek naar de precieze betekenis van het op dit plafond aangebrachte iconografische programma (cf. Hansches "Ex His Immobiles Veritas") wordt bemoeilijkt door een aantal parameters waarvan de precieze waarde moeilijk kan worden vastgesteld. Zo blijft het bijvoorbeeld gissen naar de oorspronkelijke bestemming van de zaal (vroeger hadden lokale gidsen het steevast en met veel zin voor fantasie over de kamer van de jonkvrouw). Of nog: welk aandeel heeft de opdrachtgeefster gehad bij de *inventio* van het stucwerk? En in welke mate werd Hansches *inventio* beperkt door het veeleer geringe aantal modellen dat hij in zijn carrière heeft gehanteerd (vergelijk de soortgelijke Herculesvoorstellingen in Modave en Gent, of de gelijkende Phaetontvoorstellingen in Gent en Kleef)? Ook andere vragen dringen zich hierbij op. Mag men bij het bepalen van de betekenis van de stucwerkvoorstellingen uitgaan van de betekenis van het gedrukte *Nucleus*-embleem (en dus ook van de in het epigram aangereikte betekenis- sen)? En vergeet men dan niet te veel dat de stucwerkvoorstellingen niet langer meer als echte emblemen werden geconcipieerd (en gerecipieerd!) maar dat zij veeleer als *impresa*'s hebben gefungeerd waarbij de woord- en beeldentaal van *motto* en

pictura, los van het epigram, voor de toeschouwer een eigen leven zijn gaan leiden?

Met betrekking tot het stucwerk "Regni Corona Rex" ligt het voor de hand om hierin een *impresa* gewijd aan de vorst te herkennen: de koning is de kroon van het rijk. De specifieke duiding van het oorspronkelijke embleem lijkt hier zelfs te hebben meegespeeld:

◀◀
Sint-Pieters-Rode,
kasteel van Horst,
detail uit de stuc-
werkzoldering in de
Maria-Anna van
den Tympelzaal:
het medaillon
'Regni corona rex'
(foto O. Pauwels)

◀
C. de Passe/G. Rol-
lenhagen, *Nucleus
Emblematum
Selectissimorum*
(Keulen, Arnhem,
1611-1613),
embleem I, 66

▶▶
C. de Passe/G. Rollenhagen, *Nucleus Emblematum Selectissimorum*
(Keulen, Arnhem, 1611-1613), embleem I, 97

▶
Sint-Pieters-Rode, kasteel van Horst, detail uit de stucwerkzoldering in de
Maria-Anna van den Tympelzaal: het medaillon 'Victrix fortunae sapientia'
(foto O. Pauwels)

Sint-Pieters-Rode,
kasteel van Horst,
de stucwerkzolder-
ring in de Ovidius-
zaal (foto O.
Pauwels)

het bijschrift bepleit immers expliciet het rechtvaardige handelen als het ware kenmerk van de goede heerser (26). Op die manier sluit de voorstelling volkomen aan bij het waardenpatroon van de aristocratie zoals men dit *mutatis mutandis* in vorstenspiegels vertolkt vindt. Een soortgelijke redenering kan men evenwel niet zonder meer met betrekking tot de beide overige voorstellingen aanhouden. De emblemen "*Victrix Fortunae Sapientia*" en "*In Virtute Et Fortuna*" hebben het over wijsheid en deugd als het hoogste goed. Van enige toepassing op de heerser is hierbij, althans niet expliciet, geen sprake. Een dergelij-

Sint-Pieters-Rode,
kasteel van Horst,
detail uit de stuc-
werkzoldering in de
Maria-Anna van den
Tympeelzaal:
het medaillon 'In
virtute et fortuna'
(foto O. Pauwels)

C. de Passe/
G. Rollenhagen,
*Nucleus Emblem-
atum Selectissimo-
rum* (Keulen,
Arnhem, 1611-
1613), embleem I,
89

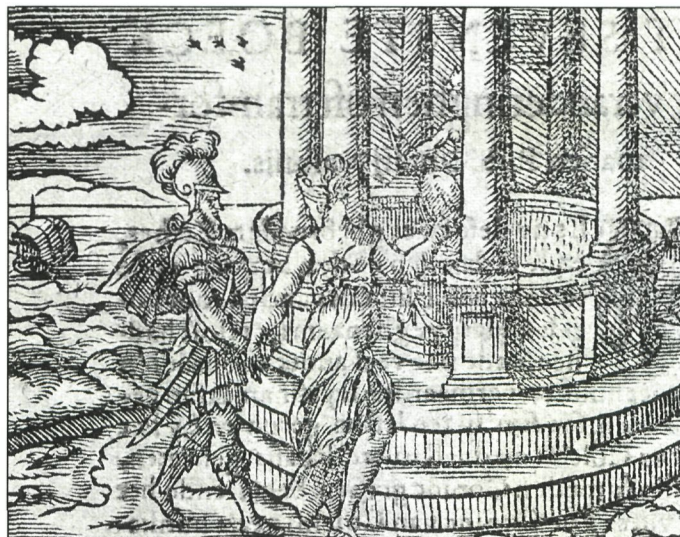

ke toepassing speelt wellicht wel een rol in de cartouches op het Horstplafond. Een verwijzing naar de heerser of de vorst kan dan vooral worden gezien in het rechtopstaande zwaard en in de adelaar die beide op een bol, een gevleugelde werldebol, zijn geplaatst. De inhoud van de stucwerkvoorstellingen is dan ook volledig conform aan de waardenstandaard van de adel: wijsheid en deugd als het hoogste goed van de toonaangevende en leidende klasse. Daarnaast blijkt dat ook de plaatsing van de caissons niet willekeurig is gebeurd: recht tegenover het alliantiewapen van de familie (waarboven een kroon werd geplaatst) werd de perfect cirkelvormige cartouche “*Regni Corona Rex*” aangebracht (mèt kroon). Aan de twee andere zijden zijn het telkens ovaalvormige caissons waarin de deugd en de wijsheid worden voorgesteld als de belangrijkste wapens van de heerser tegen de wisselvalligheden van de fortuin (telkens aanwezig in motto én pictura). Uit deze duiding van het iconografische programma én uit de ligging

van de zaal in het kasteel, kan men wellicht ook de oorspronkelijke bestemming van de zaal afleiden: een officiële wacht- of ontvangstruimte van de heer, i.c. de landsvrouwe van de heerlijkheid Horst. Het is immers bekend dat de iconografie in de officiële vertrekken vaak met de vorstenspiegeltopiek in verband kan worden gebracht of, zoals het hier het geval is, met de wat overleefde idealen van dat deel van de adel dat niet langer nog de werkelijke macht in handen had.

1	2
3	4

1. Sint-Pieters-Rode, kasteel van Horst, de stucwerkzoldering in de Ovidiuszaal: het medaillon over de herder Battus (foto O. Pauwels)
2. Gravure uit *Metamorphosis Dat is: Die Herscheppinge ... Bescreuen vanden vermaerden ende geleerden Poet Ovidius* (Antwerpen, 1608)
3. Sint-Pieters-Rode, kasteel van Horst, de stucwerkzoldering in de Ovidiuszaal: het medaillon met Lason en Medea voor de tempel van Hecate (foto O. Pauwels)
4. Gravure uit *Metamorphosis Dat is: Die Herscheppinge ... Bescreuen vanden vermaerden ende geleerden Poet Ovidius* (Antwerpen, 1608), fol. 94v.

Aan de oostzijde van dit eerste vertrek bevindt zich op de eerste verdieping een grote langwerpige zaal (nu de *Ovidiuszaal* genoemd) waarvan het plafond in vier traveeën is verdeeld met telkens één of twee gehistorieerde medaillons. De uitgebeelde taferelen, die met de basis naar de schouw zijn gericht, gaan terug op gravures die in één of meer uitgaven van Ovidius' *Metamorphosen* of als een losse prentenreeks werden gepubliceerd. In de eerste cartouche staat de geschiedenis van de loslippige herder Battus centraal. Uit hebzucht had hij Mercurius verraden en werd hier nu voor gestraft: hij veranderde in een rotsblok. In het andere vak brengen scène twee en drie het verhaal van Iason en de op hem verliefde koningsdochter en tovenares Medea. Voor de tempel van Hecate doet Iason Medea een huwelijksbelofte en ontvangt hij van haar de toverkruiden waarmee hij de draak die het Gulden Vlies bewaakte, wist te overwinnen. Het derde vak verwijst naar de tragische lotgevallen van Cephalus en zijn vrouw, de

koningsdochter Prokris. Op het eerste medaillon verzoent Prokris zich met haar jaloerse man en schenkt hem het hondje Lelapa en de onfeilbare werpspies die zij van de godin Diana had gekregen. Wanneer Prokris, op haar beurt jaloers geworden, Cephalus op de jacht volgt, wordt zij door hem bij vergissing met de onfeilbare spies gedood. De laatste cartouche tenslotte toont de bekende geschiedenis van de op zichzelf verliefd geworden Narcissus. Op de achtergrond

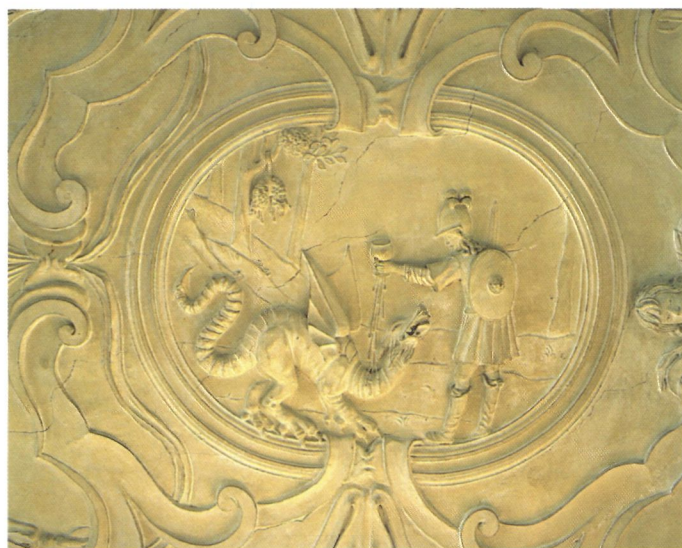
1	2
3	4

1. Sint-Pieters-Rode, kasteel van Horst, de stucwerkzoldering in de Ovidiuszaal: het medaillon met Lason die de draak overwint (foto O. Pauwels)

2. Gravure uit *Metamorphosis* Dat is: *Die Herscheppinge ... Bescreuen vanden vermaerden ende geleerden Poet Ovidius* (Antwerpen, 1608), fol. 94v.

3. Sint-Pieters-Rode, kasteel van Horst, de stucwerkzoldering in de Ovidiuszaal: medaillon met de geschiedenis van Narcissus (foto O. Pauwels)

4. Gravure uit P. Ovidii Nasonis *Matamorphoses, Argumentis Brevioribus ... cum ... iconibus in aes incis* (Antwerpen, 1591), p. 91, nr. 7.

Sint-Pieters-Rode,
kasteel van Horst,
de stucwerkzolder-
ring in de Ovidius-
zaal: Cephalus ont-
vangt van Prokris
de werpspies en
het hondje Lelapa
(foto O. Pauwels)

Sint-Pieters-Rode,
kasteel van Horst,
de stucwerkzolder-
ring in de Ovidius-
zaal: Prokris sterft
in de armen van
Cephalus (foto
O. Pauwels)

Sint-Pieters-Rode,
kasteel van Horst,
detail uit de stuc-
werkzoldering in de
Tweede Emblema-
tazaal: medaillon 'In
nocte consilium'
(foto O. Pauwels)

Sint-Pieters-Rode,
kasteel van Horst,
detail uit de stuc-
werkzoldering in de
Tweede Emblema-
tazaal: medaillon
'Arte et marte' (foto
O. Pauwels)

ziet men hoe deze getormenteerde minnaar in wanhoop de armen omhoogheft.

Hansches voorstellingen gaan terug op een serie houtsneden die in verschillende edities (van 1566 tot 1650) van de Nederlandse Florianus-vertaling van de *Metamorphosen* werden gebruikt. De Narcissusvoorstelling evenwel is ontworpen naar de Ovidiusillustraties van de Antwerpse graveur Pieter van der Borch (1545-1608). Deze werden niet alleen in 1591 gepubliceerd als een prentserie maar ze werden ook gebruikt in Seger van Dorts Nederlandse vertaling van de *Metamorfosen* uit 1650 (27).

Omdat de Nederlandse Florianus-tekst een haast letterlijke vertaling van Ovidius' tekst bevat, ligt het voor de hand om zich bij de interpretatie van het stucplafond te laten leiden door de diverse allegorische duidingen die, geheel overeenkomstig de traditie van de *Ovides moralisées*, aan deze Ovidiusverhalen werden gegeven. Hierover vindt men dan meer in de contemporaine mythografieën en meer in het bijzonder in de *Wtlegginghe op den Metamorphosis* uit Van Manders invloedrijke en sterk encyclopedisch opgezette *Schilder-Boeck*. Het werk dateerde uit 1604 maar werd nog herhaaldelijk in de 17de eeuw herdrukt. In zijn commentaar volgde Van Mander telkens hetzelfde stramien: eerst geeft hij "*de geschiedenis, daer de Fabel op is ghebouwt: daer nae, watter natuerlijck mede aenghewesen is: ten lesten, de leerlijcke en stichtlijcke uytlegginghen*" (Wtlegginghe, fol.*iii v). Door Van Manders compilerische werkwijze biedt het werk een representatieve doorsnede van de verschillende duidingen die in die tijd aan de diverse Ovidiusverhalen werden gegeven (28).

Het is duidelijk dat de soms uiteenlopende duidingen van een zelfde Ovidiusverhaal het ontdekken van een samenhang tussen de medaillons sterk bemoeilijken. Het verhaal over Battus bijvoorbeeld werd door Van Mander in verband gebracht met ontrouw en hebzucht, en het is dan ook bijzonder verleidelijk om dit *exemplum* te duiden vanuit de idealen van de aristocratie. De geschiedenis van de koningszoon Iason sluit hier zelfs mooi bij aan. Om de vorstelijke macht te verwerven streeft Iason ernaar om het Gulden Vlies (volgens Van Mander "*d'oprechte boven al gaende deught*") te verwerven. De opponerende draak staat voor "*den Hooghmoet, die altijts wakend' is, om de heele Weerelt af te keeren van der deught*". Medea's hulp hierbij interpreteert Van Mander als "*den Godlijcken raedt*" of (fol.61v). Binnen deze gedachtengang past ook het Narcissusverhaal als een *exemplum a malo* over "*den hoogh-*

moedt" die "*altijts ten lesten wort vernedert*" (fol.26v). Zelfs de ongelukkige liefdesgeschiedenis van Cephalus en Prokris zou als een *exemplum* van een verkeerd oordeel kunnen worden opgevat. Maar deze interpretatie valt ten dele wel buiten de gebruikelijke allegorische lezingen die het verhaal veeleer presenteren als een *exemplum* over de kuise huwelijkstrouw (vgl. Wtlegginghe, fol.67r-v). Of past die duiding dan weer wel bij Amounets schets van de weduwe Van den Tympel? En moeten dan ook de andere medaillons niet als evenvele liefdesexempla worden opgevat? De grote hoeveelheid aan verschillende lezingen van de verhalen uit de *Metamorphosen* maakt het bijzonder moeilijk om een coherente interpretatie naar voren te schuiven en men kan het niet onomstotelijk hard maken dat het stucwerk in deze zaal een ideaalbeeld van de heerser uitdraagt. Vast staat wel dat de gehistorieerde caissons te maken hebben met de waarden van de aristocratische klasse en dat zij een sterk didactisch en op deugdelijk gedrag gericht programma uitwerken waarbij de 17de-eeuwse bezoeker van deze zaal (die wellicht ook als grotere officiële ontvangstruimte heeft gediend) met vrucht kon pogen om "*wat merchs uyt al dees stoffe (...) te krijghen*" (Wtlegginghe, fol.67r).

In een kleiner, belendend vertrek (de huidige *Tweede Emblematazaal*) heeft Hansche tenslotte nog vier stucwerkcartouches aangebracht die eveneens teruggaan op emblemen uit het eerste deel van de *Nucleus*. Centraal in het medaillon aan de zijde van de schouw staat een gevleugelde caduceus met bovenop een kroon en een uil (vergelijk embleem 9). Links en rechts werden Mercurius en Minerva afgebeeld, beiden met een hoorn des overvloeds in de hand. Het motto luidt: "*In Nocte Consilivm*" (raad bij nacht). De figuur van Minerva komt ook voor op de cartouche aan de tegenoverliggende zijde (vgl. embleem 68). Daar is Minerva naast de krijgsgod Mars geplaatst. Aan het motto "*Arte Et Marte*" (met wetenschap en dapperheid) heeft Hansche het jaartal 1655 en zijn initialen toegevoegd. De cartouche aan de kant van de binnenkoer (vgl. embleem 29) bevat het bekende motief van de houthakker en draagt als randtekst: "*Non Vno Sternitvr Ictv*" (hij wordt niet met één slag geveld). Het overblijvende medaillon (vgl. embleem 53) beeldt koning David af die ter ere van God de harp bespeelt. Het rokende offeraltaar op de achtergrond heeft Hansche eveneens aan de oorspronkelijke *pictura* ontleend. De voorstelling heeft als motto: "*Mvsica Serva Dei*" (de muziek is de dienstmaagd van de Heer).

Evenals in de andere emblematazaal blijkt ook voor

► C. de Passe/G.
Rollenhagen, *Nucleus Emblematum Selectissimorum*
(Keulen, Arnhem, 1611-1613),
embleem I, 9

►► C. de Passe/G.
Rollenhagen, *Nucleus Emblematum Selectissimorum*
(Keulen, Arnhem, 1611-1613),
embleem I, 68

dit plafond de specifieke keuze van de emblemen niet in de eerste plaats te zijn ingegeven door de betekenis van het gedrukte embleem. Als vertrekpunt voor mijn interpretatie neem ik de cartouche "*Arte Et Marte*". Dit medaillon dient onmiskenbaar op de vorst te worden betrokken: dit blijkt niet alleen uit motto en pictura maar het wordt zo ook expliciet aangegeven in het epigram uit het oorspronkelijke embleem. Ter illustratie de laatste twee verzen uit het Nederlandse epigram van Zacharias Heyns:

*"Wel dan alsulcken Prins die met Minervam leeft
En Martem in syn hoeft oock mede plaetse gheeft"*
(29).

De tegenoverliggende cartouche "*In Nocte Consilivm*" stelt eveneens de wijsheid aanwezig in

de figuur van Minerva en bepleit het wijze beraad bij nacht door de vorst. Deze specifieke duiding kan men staven door te verwijzen naar het motto en naar de in het midden van de pictura aangebrachte caduceus met daarboven een kroon en een uil, het nachtdier en het dier van Pallas Athene bij uitstek. Omwille van de centrale plaats van de caduceus - volgens Van Mander vanouds "*gehouden tot een teecken des vreesds*" (Wtleggingh, fol.9v) - dient Mercurius hier niet zozeer als vinder van de kunsten of als god van de handel te worden gezien dan wel als vredebrenger (Wtbeeldinghe der Figuren, fol.127r). Het vorstelijke beraad bij nacht dat vrede (Mercurius) en wijsheid (Minerva) nastreeft, zorgt ervoor dat de overvloed en welvaart toeneemt (cf. de cornucopia's in handen van Minerva en Mercurius). Het vorstelijke element is ook prominent aanwezig in het medaillon

► C. de Passe/G.
Rollenhagen, *Nucleus Emblematum Selectissimorum*
(Keulen, Arnhem, 1611-1613),
embleem I, 29

►► C. de Passe/G. -
Rollenhagen, *Nucleus Emblematum Selectissimorum*
(Keulen, Arnhem, 1611-1613),
embleem I, 53

DE NOODRESTAURATIE VAN HET MET STUCWERK VERSIERDE VESTIBULE-PLAFOND UIT 1655 IN HET KASTEEL VAN HORST

LODE DE CLERCQ

Een aantal ongelukkige ingrepen waren er in maart 1995 de oorzaak van dat een belangrijk gedeelte van het stucplafond dat de zaal op de tussenverdieping rechts van de hoofdingang (voormalige ontvangstruimte) sierde, instortte. Deze instorting, die te wijten was aan een overbelasting van de draagstructuur bij het storten van een gewapende betonvloer, was er de oorzaak van dat één der moerbalken, die overigens door géén enkele ondersteuning was beveiligd, het begaf. Alhoewel het op zich reeds volkomen onverantwoord was ervan uit te gaan dat de tengere moerbalk een dergelijke overlast zou kunnen torsen had ook reeds de zichtbare bestaande schade (onder andere lacunes) aan de stucwerken alsook de twijfelachtige toestand van de bedekkende vloer aanleiding dienen te geven tot een grotere voorzichtigheid en een gericht vooronderzoek (1).

De draagstructuur die door Jan Christiaan Hansche en zijn équipe in functie van de stucwerkdecoratie werd benut werd gevormd door een reeds bestaande wellicht 16de-eeuwse zoldering waarvan de moerbalken met balksleutels, met uiteinden voorzien van een ingesneden kepertandlijst, gedragen werden door rijkelijk geprofileerde kalkzandstenen consoles. Deze moerbalken die een lengte dienden te overspannen van 8 meter hadden een diameter van 34 x 34 centimeter en waren merkwaardig genoeg niet uitgevoerd in het gebruikelijke eikenhout doch wellicht in kastanje-laar (2). Bij het uitvoeren van de stucwerkdecoratie werd door Hansche bijzonder veel zorg besteed aan de voorbereiding van het dragende latten-weefsel. Niet alleen werden dwars over de kinderbalken op zeer systematische wijze brede gekloven tengel-latten in eik gespijkerd (gemiddelde breedte van 3 cm) en werd deze bekleding eveneens doorgetrokken op de moerbalken (in lengtezin) doch werden tevens alle ornamenten op voorhand uitgewerkt door kleinere uitkragende lattenstructuren in combinatie met kleine en grote smeedijzeren spijkers. Het op deze wijze tot een minimum dikte beperkte stucwerk bestond uit een dunne raaplaag in kalkrijke specie met tamelijke fijnkorrelige zandfractie waarin veelvuldig bruin koehaar was aangebracht. Hierop volgde een fijnere iets schrale doch zeer stevige kalkmortel waarin opnieuw koehaar op een meer homogene wijze was verdeeld. Het geheel was eenvoudig gewitkalkt.

Het is de zeer verzorgde opbouw van de stucwerken die er verantwoordelijk voor was dat de twee doorhangende plafond-cassettes en de doorgebroken moerbalk nog grotendeels hun stucbekleding behielden, zij het dat deze doorkruist werden door

talloze grotere en kleinere vervormings-scheuren. Daarnaast waren tevens enkele ornamenten lokaal opgelost (5 deeltjes waaronder één rosas) en op de vloer gevallen.

Bij de restauratie die aanving in april 1995 werd, onder coördinatie van architect R. Somers een voorstudie gemaakt door ondergetekende van de restauratie-problematiek. De stabiliteit van de draagstructuur werd bestudeerd door Prof. Dr. Ir. D. Van Gemert (K.U.L.). Uiteindelijk werd de restauratie, die een herstel inhield van de toestand voor de instorting, uitgevoerd door een équipe onder leiding van architect-restaurateur Louis De Koninck die voor wat betreft de herstelling van de draagstructuur hierin werd bijgestaan door specialisten van de Firma Memibo.

Na recuperatie van de afgefallen onderdelen werd onder het ganse plafond een solide metalen steiger aangebracht met, op 180 cm onder het plafondvlak, een gesloten houten werkvloer. Vanop deze steiger werd een stevig houten schoorwerk opgetrokken dat de gebroken balk, die gelukkig aan de koppen nog enigszins ingeklemd zat tussen de consoles en de erop rustende kap-schoren, volledig ondersteunende. Vervolgens werd over het ganse oppervlak van het stucplafond een facing aangebracht die bestond uit Japans papier en een lijm bestaande uit een mengsel van polyvinylacetaat en tylose. Daarna werd het geheel bijkomend ondersteund door een 200-tal flexibele stutjes bestaande uit opgespannen glasvezelstaven (3). Een bijzonder lastig en tijdrovend werk vormde het verwijderen van de vervormde gewapende betonlaag boven op het plafond, hetgeen met zo min mogelijk trillingen gepaard diende te gaan.

Na opruiming van het puin werd de beplanking verwijderd zodat het plafond volledig van bovenuit kon worden gereinigd (stof en veel zemelen). Bovendien werden alle scheuren stofvrij gemaakt

met perslucht en werd tevens het merendeel der splinters in de breukzone van de moerbalk verwijderd. Vervolgens werd over een tijdspanne van een ganse dag het gehele plafond terug in positie geduwd met behulp van hydraulische vijzels (in samenwerking met het laboratorium Reyntjens K.U.L.). Uiteindelijk bleek de restvervorming te kunnen worden beperkt tot enkele millimeter. Een belangrijke ingreep vormde vervolgens de consolidatie van de moerbalk. Hiertoe werd de kern over de ganse lengte manueel uitgehaald en werd hierin een stalen wapening verzonken die werd vastgelijmd met een speciale epoxy-houtherstellingsmassa. Het geheel van de houten draagstructuur werd curatief en preventief behandeld met een insecticide in combinatie met een fungicide. Tevens werden de aangetaste koppen van de balken op polymeerchemische wijze hersteld. De verzwakte stuczones werden, na te zijn voorzien van een hechtlaag van katoengaas, gedrenkt in kalkcaseïnaat, van bovenuit verstevigd door opgelijmde aluminiumprofielen. Na verwijdering van de schoren en de facing werden de afgefallen onderdelen herplaatst en werden de storende barsten dichtgezet met een kalkmortel.

Noten

- (1) De staat van verwaarlozing van het kasteel werd reeds in het midden van de 19de eeuw op schilderachtige wijze beschreven door E. Gens in diens *Ruïnes et Paysages en Belgique, Brussel, s.d.*, hoofdstuk VI, Le Château de Horst. Zo schrijft hij over de vloeren van de belangrijkste zalen: "*Le plancher pourri menaçait à chaque instant de se dérober sous nos pieds, et dans les vastes salles aux lambris vermoulus, il nous fallut louvoyer avec précaution entre des monceaux d'ognons, de semences, de blés et de pommes de terre*".
- (2) De elasticiteitsmodulus van kastanje (10×10^3 MA) verschilt niet zo heel veel van inlandse eik (11×10^3 MA).
- (3) Deze staafjes gaven een gemiddelde opwaartse druk van 10 tot 14 kg. Aan het stucwerk werden ze opgevangen door opgelijmde kussenblokjes.

1	1. Toestand van het plafond in maart 1995 met voorlopig schoorwerk. Alhoewel het plafond ver doorhangt zorgde de uitstekende wapening en de stuctechniek voor een merkwaardige resistentie (foto Nadine Tasseel)
2	2. Wapeningsdetail van een gemodelleerd stucornament. April 1995 (foto auteur)
3	3. Complexe schoring tijdens de restauratie, onder andere met behulp van flexibele glasvezelstutjes. April 1995 (foto auteur)

Sint-Pieters-Rode, kasteel van Horst, detail uit de stucwerkzoldering in de Tweede Emblematazaal: medaillon 'Non uno sternitur ictu' (foto O. Pauwels)

Sint-Pieters-Rode, kasteel van Horst, detail uit de stucwerkzoldering in de Tweede Emblematazaal: medaillon 'Musica serva dei' (foto O. Pauwels)

"*Musica Serva Dei*" waarin de rex christianus bij uitstek door koning David wordt belichaamd. Een verwijzing naar de vorst lijkt op het eerste gezicht niet aanwezig te zijn in het vierde medaillon ('*Non Vno Sternitur Ictu*') dat tot volharding aanzet. Tenzij men ermee rekening houdt dat de emblematische stof wel vaker in politieke embleembundels voorkomt.

Uit dit overzicht van het iconografisch programma in het kasteel van Horst komt duidelijk tot uiting hoe vrij de kunstenaar Hansche met de oorspronkelijke betekenis van de *Nucleus*-emblemen is omgegaan. Zijn uitgangspunt lag in de eerste plaats in de woord- en beeldentaal uit *motto* en *pictura* waarbij de picturale elementen op grond van de traditie en niet zozeer vanuit hun specifieke betekenis in de *Nucleus* werden geduid. Deze werkwijze illustreert dan ook hoe verschillend de beide bimediale genres hebben gefunctioneerd en geeft tevens inzicht in de ingesteldheid van Hansches opdrachtgever en/of over het door hem beoogde publiek. Kennelijk hield Hansches mecenas er niet aan dat de oorspronkelijke betekenis van de emblemen in de stucwerkvoorstellingen werden gerealiseerd en wellicht was Van den Tympel er zelfs niet van op de hoogte. En ook het beoogde publiek diende geen weet te hebben van de vaak sterk idiosynkratische duidingen in het embleemboek, wel van de traditionele duidingen van het aangebrachte beeldmateriaal. Met die kennis gewapend slaagden opdrachtgever en publiek er telkens weer in om de voor ons vaak verrassende consistentie in het iconografische programma van de stucwerkkunstenaar met succes te achterhalen. Niet op een identieke, maar wel op een soortgelijke manier is Hansche ook elders bij zijn plafondversieringen tewerkgegaan. Ik illustreer dit aan de hand van het nog bewaarde stucwerk in de kastelen van Beaulieu (1659) en Modave (1666-1672) en in het Gentse Brouwershuis (1673).

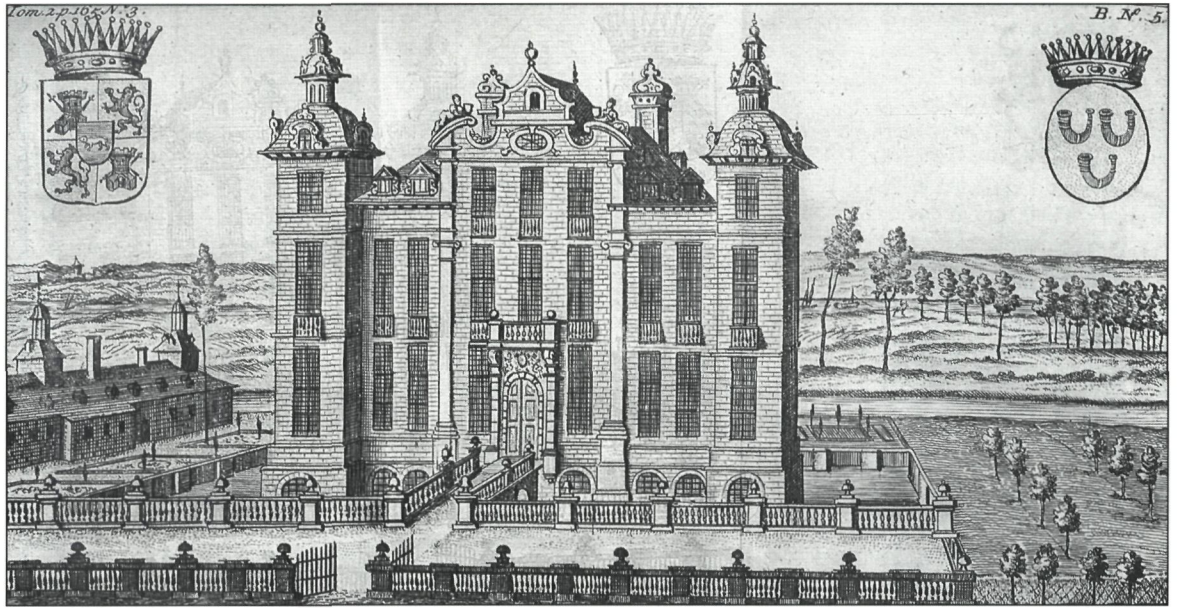
HERCULESVOORSTELLINGEN IN DE KASTELN VAN BEAULIEU EN MODAVE EN IN HET GENTSE BROUWERSHUIS

Hansches stucwerk in het kasteel van Beaulieu te Machelen (1659)

Vier jaar na zijn werkzaamheden in het kasteel van Horst werd Hansche met een nieuwe vererende opdracht belast. In 1659 had hij een aantal Herculesvoorstellingen - men heeft weet van negen medaillons - in stucwerk aangebracht op het plafond van het grote salon in het nu erg vervallen kasteel van Beaulieu te Machelen. Daarnaast werd ook de kasteelkapel - wellicht in diezelfde periode - door Hansche met stucwerk versierd. Het zou daarbij - naar de beschrijving van De Borchgrave d'Altena - gaan om "*des anges et des rinceaux*" waarbij "*les Putti vigoureusement modelés, aux visages joufflus et les décors végétaux*" veel gelijkenis zouden hebben vertoond met het stucwerk in de Parkabdij (30).

Hansches opdrachtgever was de 38-jarige mecenas en belangrijke kunstverzamelaar graaf Lamoral

Machelen, kasteel van Beaulieu.
Gravure uit *De Cantillon, Delices du Brabant et de ses campagnes*.
T. II. Amsterdam, 1757, p. 165, nr. 3.
(foto Leuven, Universiteitsbibliotheek)

Claude van Turn en Tassis (1621-1676) die de internationaal invloedrijke functie van grootmeester der posterijen bekleedde (31). In 1654 liet deze het fraaie barokkasteel- waarvan de bouwplannen wel eens aan Lucas Fayd'herbe worden toegeschreven - oprichten. Dynastieke ambities waren de graaf niet vreemd: in 1647 gaf hij Engelbert Flacchio opdracht om een *Généalogie de la très-illustre, très-ancienne et autrefois souveraine maison de la Tour* (gepubliceerd in 1709) samen te stellen. En in 1670 liet hij zich in de Brusselse Zavelkerk een somptueuse kapel bouwen waarin zijn praalgraf werd ondergebracht. Het is precies in deze kerk ook dat Hansche later nog ander stucwerk zou aanbrengen.

Hansches Herculesuitbeeldingen waren alle ontworpen naar een serie van tien gravures die door de Antwerpse graveur Cornelis Cort (1533-1578) waren

vervaardigd naar schilderijen van de Antwerpse kunstschilder Frans Floris (1516-1570) (32). De prentserie is in verschillende staten bewaard gebleven. De schilderijensuite waarnaar ze was ontworpen, was aanvankelijk bedoeld —zo vernemen we bij Van Mander— om te worden opgehangen in de "*Hercules Camer*" in de nieuwe woning van de Antwerpse kunstverzamelaar Claes Jonglingh (1517/8-1570). De suite die in kringen van kunstliefhebbers bijzonder werd gesmaakt door zijn concept en technische virtuositeit - "*seer heerlijk gheschildert, uytnemende van studie, naeckten, en aerdigh van lekenen en ordinantien*" (33) - illustreert meteen ook dat het hier ging om een toen en ook later nog bijzonder geliefd en modieus thema. Het is bekend hoezeer de Herculesfiguur in trek was aan de grote Europese vorstenhoven: de hoogste machthebbers presenteerden zich graag, naar het voorbeeld van hun

► Machelen, kasteel van Beaulieu, detail uit stucwerkzoldering (Hercules en Cerberus) voor de beschadiging

► Machelen, kasteel van Beaulieu, detail van het beschadigde Hercules en Cerberuspaneel (foto O. Pauwels)

Machelen, kasteel van Beaulieu, detail uit stucwerkzoldering (Hercules en Atlas) (foto O. Pauwels)

Machelen, kasteel van Beaulieu (toestand in 1997) (foto O. Pauwels)

voorgangers uit de antieke oudheid, als een nieuwe Hercules en manifesteerden zich met onverholven propagandistische bedoelingen niet alleen als de krijgsheld bij uitstek, als beschermer van het vaderland, als verdediger van het algemeen welzijn en als vredebrenger maar ook als de personificaties van deugd en opperste wijsheid en als de beschermheer van kunsten en wetenschappen (34). Het thema is meteen ook in de andere aristocratische middens overgenomen zonder dat daarbij meteen aan een specifieke invulling van het waardencomplex dat de Herculesfiguur kennelijk inhield, moet worden gedacht. Het is duidelijk dat ook voor de graaf van

Turn en Tassis, zeker gezien zijn dynastieke ambities en flamboyante levensstijl, het Herculesthema bijzonder attractief en bij de tijd moet zijn geweest.

Het stucwerk van Hansche in het kasteel van Beaulieu is in de loop der tijden bijzonder zwaar gehavend geworden. Het stucwerk van het gewelf in de kapel op de tweede verdieping werd in de Tweede Wereldoorlog volledig vernield. De negen Hercules-taferelen van de benedenverdieping waarvan we nu nog weet hebben - zijn het er oorspronkelijk meer geweest? - bevonden zich toen niet meer in het kasteel. Reeds in 1929 waren de medaillons verwijderd geworden en verspreid geraakt. Eén van de panelen (het gevecht van Hercules met Antaeus, met datering en monogram van Hansche; bevond zich in de collecties van het Koninklijke Museum voor Kunst en Geschiedenis te Brussel. In 1948 werden de negen taferelen opnieuw in het kasteel van Beaulieu ondergebracht. Het kasteel zelf werd in 1949 gerestaureerd. Sinds de jaren 80 is het kasteel evenwel erg in verval geraakt; het stucwerk zelf wordt door verwaarlozing en vandalisme bedreigd en zal wellicht onherroepelijk verloren gaan. In 1992 werden reeds twee panelen - het gevecht van Hercules met Antaeus en het gevecht van Hercules met de kretenzische stier - uit het kasteel onttrokken. Een derde paneel, het gevecht met Hercules met de hond Cerberus, werd bij die gelegenheid uit de zoldering losgemaakt en zwaar verminkt op de vloer van de bovenverdieping achtergelaten. Bij een werkbezoek in oktober 1997 bleek dat nog twee andere panelen ontbraken: de gevechten van Hercules (a) met de centaur en (b) met de leeuw van Nemea. Van dit laatste medaillon ontbreekt elk spoor. Het andere medaillon ligt zwaar beschadigd op de vloer van de bovenverdieping naast het Cerberuspaneel.

Hansches stucwerk in het kasteel van Modave (1666-1672)

Het Herculesthema speelt ook in Hansches stucwerk in het kasteel van Modave een belangrijke rol. In 1651 was het vroegere kasteel van Modave bijna volledig in de vlammen opgegaan. Tijdens de daaropvolgende jaren zou het snel worden heropgebouwd in opdracht van de gefortuneerde edelman, succesvolle strateeg en getalenteerde diplomaat Jean-Caspar-Ferdinand de Marchin, op dat ogenblik opperbevelhebber van de Spaanse troepen in de Zuidelijke Nederlanden (35). Het stucwerk dat Hansche in het kasteel aanbracht, was bijzonder indrukwekkend. In de grote audiëntiezaal werd op het plafond (circa 135 vierkante meter) een minutieus uitgewerkte stamboom met de 32 kwartieren van de graaf volledig in stucwerk uitgevoerd. In het kleinere be-

Kasteel van Modave, in stucwerk uitgevoerde stamboom van De Marchins echtgenote, Marie de Balzac d'Entragues (foto O. Pauwels)

lendende vertrek werd het een soortgelijk stucwerk, ditmaal met de stamboom van De Marchins echtgenote, Marie de Balzac d'Entragues. De voorstellingen in beide zalen geven uiting aan een constante bekommernis van De Marchin. In zijn briefwisseling had deze zich herhaaldelijk en in sterk defensieve

bewoordingen uitgelaten over zijn adellijke afkomst en in 1659 had hij, zoals wel vaker gebeurde, op zijn kosten een (geflatteerde) stamboom laten opstellen door de genealoog en kroniekschrijver Albert de Launay. Het is dit ontwerp dat Hansche als model heeft gebruikt. Later zou De Marchin de kosten voor

Kasteel van
Modave (foto
O. Pauwels)

een publikatie in druk van zijn stamboom geheel op zich nemen (36). Ook elders heeft Hansche de stamboom van zijn opdrachtgever in stucwerk uitgebeeld. Vergelijk bijvoorbeeld de wapenschilden verwerkt in de stucplafonds van het kasteel van Horst (1655), de Sint-Nicolaaskerk van Perk (1670), de Parkabdij (1671) of het Gentse Brouwershuis (1673), en vooral de stamboom in stucwerk van de families De Saint-Fontaine en De Haultepenne aangebracht op het plafond van het kasteel van Saint-Fontaine in het vlak bij Modave gelegen Saint-Lambert. Opdrachtgevers waren de edelman Olivier-Renard de Saint-Fontaine (1634 - † voor 1681), cavaleriekapitein van de prins van Condé en grootbaljuw van de Condroz, en zijn echtgenote (wellicht Marie-Suzanne de Haultepenne († 1674) of de tweede echtgenote, de gouverneursdochter Madeleine de Haultepenne (37). Dat Hansche ook in het kasteel van Saint-Fontaine heeft gewerkt, hoeft niet te verwonderen: toen De Marchin in 1642 het kasteel van Modave aankocht, was het eigendom nagenoeg twee eeuwen onafgebroken het bezit van de families De Haultepenne en De Saint-Fontaine geweest.

Naast de indrukwekkende stambomen bracht Hansche in het kasteel van Modave ook nog ander stucwerk aan. Op het plafond in de ruime kamer net boven het huidige familiesalon vindt men in vijf cartouches stilleven met wapentuig: trommels, trompetten, harnassen, hellebaarden, kannonnen, parapets, een legertent, enzovoort. Eén van de médaillons is gedateerd op 1666. Dergelijke voorstellingen komen wel vaker voor in vredesallegorieën, maar hier verwijzen ze wellicht in de eerste plaats naar De Marchins militaire activiteiten te velde.

Het hoeft bij dit alles niet te verwonderen dat Hansche in het kasteel van Modave ook het Hercules-thema - de gravures van Cornelis Cort stonden op nieuw model - zo nadrukkelijk aanwezig heeft gesteld, met name in het kleine salon ten zuiden van de grote audiëntiezaal en in het daaraan aanpalende grote vertrek. Het thema doet in dit geval het *decorum* alle eer aan en men kan zich niet van de indruk ontdoen dat alle waardenschakeringen die de Herculesfiguur opriep, de opdrachtgever welgevallig

Gegraveerd portret van Jean-Caspar Ferdinand de Marchin uit P.-L. de Saumery, *Les délices du Pays de Liège* (Liège: Everard Kints, 1738-1744), T.V., 2, p. p. 1 (foto, Leuven Universiteitsbibliotheek)

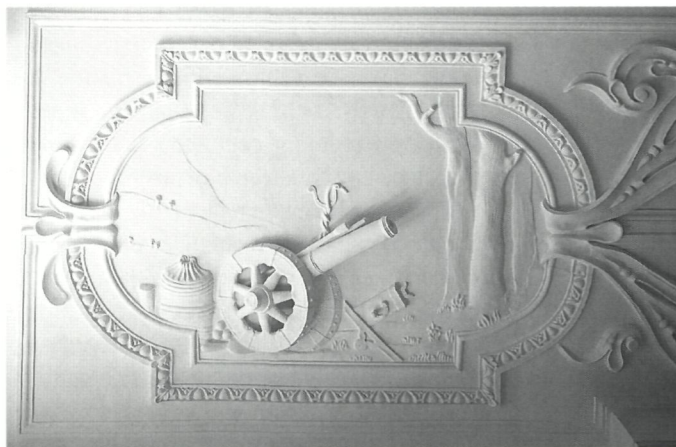
moeten zijn geweest: ik denk dan aan de veldheer De Marchin die zich opwerpt als verdediger van het algemeen belang en door zijn militaire acties de vrede in het land garandeert, maar ook aan de waarden van deugd en opperste wijsheid en aan de beschermheer voor kunstenaars en wetenschapslui. Als zelfbeeld moet dit waardenpatroon voor De Marchin bijzonder aantrekkelijk zijn geweest. De Marchins vorstelijke allures en dynastieke ambities sluiten hier nauw bij aan. In de kerk van Modave liet De Marchin een kapel voor de graven De Marchin bouwen en liet er de stoffelijke resten van zijn voorvader

Kasteel van Modave, detail uit de stucwerkzoldering op de bovenverdieping (foto O. Pauwels)

Nicolas de Marchin naar overbrengen. Bovendien bekostigde hij ook het prachtig uitgevoerde marmeren mausoleum dat werd aangebracht op het graf van De Marchins ouders (38).

Had Hansche bij het ontwerp van zijn medaillons in het kasteel van Horst van emblemata gebruik gemaakt, ook in het kasteel van Modave blijkt dit een enkele keer het geval te zijn. In de kleine Herculeszaal bracht Hansche ook stucwerk aan in de muurvakken boven de drie deuropeningen. Het vak naast de schouw toont Hercules die als kind de slangen wurgt die de jaloerse en wraakzuchtige Hera op hem had afgestuurd. In het tweede deurvak wordt Hercules' dood op de brandstapel in beeld gebracht. Op de wand boven de derde deuropening evenwel is het geen Herculesvoorstelling meer maar een uitbeelding van een putto die leunend op een doodshoofd, geheel gevat is in de cirkel van een slang die zichzelf in de staart bijt, de *ouroboros*. De tekst op de banderol luidt: "*Nascentes Morimvr Finisqve Ab Origine Pendet*" (van zodra we geboren worden, sterven we en het einde hangt ons van bij het begin boven het hoofd). Het stucwerk gaat terug op een embleem uit de Nucleus waarbij Hansches tekstrol het eerste vers van Rollenhagens distichon citeert. Het deiktische gebaar van de putto is veranderd: de putto wijst bij Hansche niet meer naar de schedel, maar naar de plaats waar de slang (het begin voegt zich bij het einde) in zijn eigen staart bijt. De voorstelling sluit aan bij de Herculesvoorstellingen in deze zaal: de beide overige muurvakken stelden immers de (door slangen bedreigde!) *pasgeboren* Hercules én zijn *dood* te Oite voor.

In het kasteel van Modave bevindt zich nog ander stucwerk dat eveneens met De Passes en Rollenhagens embleemboek in verband kan worden gebracht. Op de uithoeken van het plafond in het vertrek net

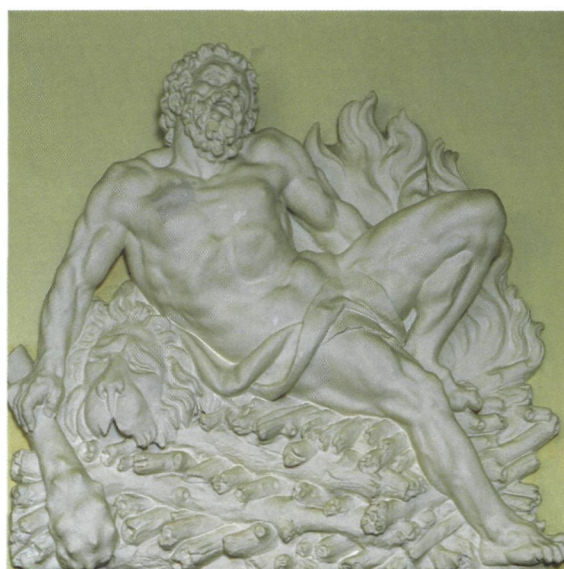
Kasteel van Modave, detail uit de stucwerkzoldering op de bovenverdieping (foto O. Pauwels)

boven de kleine Herculeszaal had Hansche vier cartouches aangebracht met voorstellingen van putti voorzien van de gebruikelijke attributen van de vier seizoenen (het vertrek was naar het Zuiden gericht). De lente wordt uitgebeeld door een zwevende putto met in de ene hand een bloemenruiker, in de andere een bloemenkrans. Een bundeltje korenaren verbeeldt de zomer, de wijnranken en de trossen druiven de herfst, en het vuurpotje en het droge sprokkelhout de winter. Later werd het vertrek omgebouwd tot twee kamers terwijl ook een gang werd aangebracht. De nieuwe scheidsmuur heeft de putto die op de centrale cartouche de Tijd uitbeeldde, zwaar toegetakeld: het bovenlijfje met gevleugelde zandloper, uur-

werk en sikkel ziet men nu vanuit de ene kamer, het onderlijf vanuit de andere kamer. De verbouwingswerken hebben nog meer schade aangericht. Zoals blijkt uit de bouw van de benedenverdieping, moet de kamer oorspronkelijk drie toegangsdeuren hebben gehad. Slechts twee deuropeningen (met daarboven telkens een muurvak met stucwerk) zijn bewaard gebleven; van de derde toegangsdeur is er geen spoor meer. De twee bewaarde stucwerken zijn bijzonder interessant. Boven de deur naast de schouw staat een putto die omhoogblijkt naar de duif in zijn geheven rechterhand. Met de linkerhand houdt hij een anker op de grond. De rechtervoet heeft hij geplaatst op een schop op de grond. Het anker wijst erop dat

Kasteel van Modave, kleine zaal met Herculesvoorstellingen in stucwerk (foto O. Pauwels)

Hansche hier de Hoop als één van de drie goddelijke deugden heeft uitgebeeld. Het vak boven de tegenoverliggende deuropening stelt een putto voor met de linkervoet op een bol. Met de rechterhand steekt hij een beker omhoog; in de linkerhand draagt hij wat eens een kruis is geweest (het stucwerk is beschadigd). Beide attributen verbeelden de andere goddelijke deugd, het Geloof. En ook al kan de constellatie van Hoop, Geloof en Labor, en meer in het bijzonder de wijze waarop Hoop met een schop wordt afgebeeld, in een iconografische traditie worden ingebed (39), toch kan Hansches stucwerk in dit vertrek met Rollenhagens en De Passes embleemboek in verband worden gebracht. In het zestiende

Kasteel van Modave, kleine zaal met Herculesvoorstellingen in stucwerk
 - Hercules doodt de slangen (foto O. Pauwels)
 - Hercules op de brandstapel van Oite (foto O. Pauwels)
 - 'Nascentes morimur...' (foto O. Pauwels)

Kasteel van Modave, details uit stucwerkzoldering in een vertrek op de bovenverdieping

1. Verbeelding van de winter
2. Verbeelding van de tijd
3. Genius met anker, duif en schop
4. Genius met beker en kruis
5. C. de Passe/G. Rollenhagen, *Nucleus Emblematum Selectissimorum* (Keulen, Arnhem, 1611-1613), embleem II, 16
6. C. de Passe/G. Rollenhagen, *Nucleus Emblematum Selectissimorum* (Keulen, Arnhem, 1611-1613), embleem II, 69

embleem uit het tweede deel vindt men de Hoop afgebeeld met in de hand een anker én een schop. De schop staat er voor Labor. Daarnaast kan ook de voorstelling van het Geloof met een embleem uit de *Nucleus* in verband worden gebracht (vergelijk embl.69; mét kruis én beker). Ondanks de sterke gelijkenissen tussen stucwerk en de *Nucleus*-pictura, toch zijn er enkele markante verschillen. Staat vrouwe Geloof in het *Nucleus*-embleem stevig op een vierkanten sokkel ("Constante Fiducia", met vast betrouwen), bij Hansche stoot de putto met de voet tegen de wankelbare bol, de onstandvastige wereld. Een gelijkaardige functie kreeg ook de schop (Labor) in het tegenoverliggende muurvak: de putto trapt ook daar met de voet op de schop. In het *Nucleus*-embleem evenwel had de schop nog een positieve betekenis: "*In Spe Et Labore Transigo Vitam*" (met Hoop en Arbeid breng ik het leven door). Een andere significante wijziging heeft ermee te maken dat de vrouwenfiguren uit de *Nucleus*-emblemen in het stucwerk vervangen werden door putti. Op die manier laat Hansche beide stucwerkvoorstellingen deel uitmaken van het iconografische programma op het plafond waarvan de betekenis zich nu gemakkelijk laat achterhalen. Het stucwerk in deze ruimte houdt voor de goddelijke deugden te betrachten door ze te plaatsen tegenover het verwerpelijke want vergankelijke aardse leven (cf. de schop en de bol, maar ook de tijd en de seizoenen).

Hansches stucwerk in het Gentse Brouwershuis (1679)

Hansches Herculesvoorstellingen moeten in die periode zowat hét waarmerk van zijn stucwerk zijn geworden. In 1673 wordt Hansche door Pieter de la Faille, raadsheer van de koning, stadsthesaurier en eerste schepen van de Gentse keure, ingehuurd om het plafond in de vergaderzaal van het huis van de Gentse brouwersgilde met stucwerk - en o.m. ook met Herculesafbeeldingen - te versieren (40).

Het mag een wonder heten dat het stucwerk zo gaaf bewaard is gebleven. In 1795 werd het oude Brouwershuis aangeslagen, opgedeeld en verkocht. Het pand waarin het stucplafond was ondergebracht zou achtereenvolgens fungeren als openbare verkoopzaal (1820-1830) en als vergaderzaal van de vrijmetse-laarsloge '*La Félicité Bienfaisante*' (1830-1855), nog later als werkplaats van de rijtuigmaker Pulinx (1855-) en ook als opslagplaats en - sinds 1943 was er een parfumfabriek in ondergebracht (41). En het zou tot in de jaren '80 duren vooraleer het oude gildehuis tot een smaakvolle privé-woning zou worden hernieuwd; het plafond zelf werd in 1992 gerestaureerd. Een hoek van de zoldering diende daarbij te worden gereconstrueerd. Verschillende delen van het stukwerk werden uit de zoldering losgemaakt en dienden achteraf opnieuw te worden gemonteerd.

De gildekamer meet 16 bij 7 meter; de zoldering zelf was in vijf traveeën verdeeld. Naast de attributen van het brouwersambacht, het wapenschild van De la

Gent,
Brouwershuis

Faille en een wapenmedaillon waarin het gereedschap van de brouwmeester werd verwerkt, vertoont het stucplafond nog vier medaillons (naar de gravures van Cort) die de werken van Hercules tot onderwerp hebben. In de overige drie medaillons - ze werden telkens in het midden van de travee geplaatst - vormt de zonnegod Phoebus/Apollo het bindende element in de iconografische catenatio. In het medaillon van de buitenste travee vlakbij de schoorsteenmantel wordt getoond hoe de pijl van Apollo de Python dodelijk heeft getroffen. De uitbeelding sluit nauw aan bij de wijze waarop in het andere medaillon Hercules de draak Lado neerslaat. In het medaillon van de travee aan de zijde van de vroegere ingang van de vergaderzaal heeft Hansche het paleis van Phoebus/Apollo afgebeeld. Aan de voeten van de gelauwerde zonnegod knielt zijn zoon Phaeton die hem om een gunst smeekt. Phaeton wil namelijk

Apollo's zonnewagen menen. In het medaillon uit de middenste travee zien we dan hoe de roekeloze en overmoedige Phaeton uit de zonnewagen wordt geslingerd. Het is een effectvolle en als plafonddecoratie - de naar beneden stuikende Phaeton - bijzonder geliefde voorstelling. De drie scènes werden, zoals dit ook bij Hansches Ovidiusuitbeeldingen in het kasteel van Horst het geval was - naar prenten uit de Nederlandse Florianus-editie ontworpen (42).

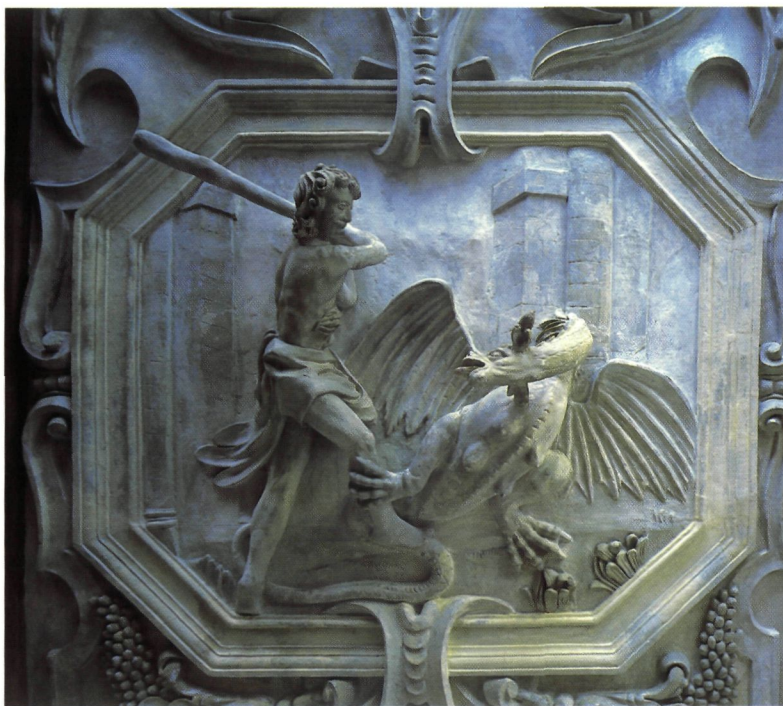
Dat de vergaderkamer van de Gentse Brouwersgilde met Herculesvoorstellungen werd versierd, komt op het eerste gezicht wat bevreemdend voor. Minder verwonderlijk wordt het als men er rekening mee houdt dat de edelman De la Faille als opdrachtgever fungeerde en dat de gilde zichzelf op dit plafond met een wapenschild zag gerepresenteerd. Ook het door deze voorstellingen opgeroepen waardenpatroon ligt voor de hand. De Hercules-, Apollo- en Phaetonuitbeeldingen kunnen gemakkelijk als evenvele exempla over deugd, dapperheid, overmoed en roekeloosheid worden geduid. Tegelijk moeten de Phaetonvoorstellungen ook bijzonder aantrekkelijk voor de opdrachtgever zijn geweest. Met Phaeton wordt immers ook gezinspeeld op de naam De la Faille: Phaetons onderneming kan inderdaad het best als 'faillir', 'falen' worden getypeerd (43).

Het stucwerk in het Gentse Brouwershuis moet op elke bezoeker een bijzondere indruk hebben gemaakt. Toen op 25 augustus 1793 Joannes-Baptista Hellebaut (1774-1819), de latere hoogleraar rechten aan de Gentse universiteit en in 1793 student van de Leuvense pedagogie De Lelie, met veel pracht en praal in zijn geboortestad Gent als primus in de filosofie werd ingehaald, deed het feestende gezelschap na een lange optocht door de stad, het Gentse Brouwershuis aan om er het feestmaal te gebruiken (44). Het oude gildehuis was met tal van jaarschriften versierd. In de feestzaal zelf hing een bord met een Latijns opschrift dat met veel zin voor decorum en voor de bijzondere ruimte onmiskenbaar refereerde aan de plafonddecoratie:

*"Lilii adest, phoebo ante alios, dilectus alumnus
Hellebaut, acri semper cui captus amore
Ipse suas artes, sua munera, laetus Apollo
Ingenium, cytharamque dedit viridemque coronam."*

[Hier is Hellebaut, student van de Lelie, aanwezig. Van Phoebus geliefd voor alle anderen, begiftigde een blijde Apollo hem zelf met zijn kunsten en giften, vernuft, citer en groene krans.] (45)

De hier naar voren gebrachte interpretaties van enkele van Hansches stucplafonds maken duidelijk dat de attractiviteit van Hansches stucwerk niet mag wor-

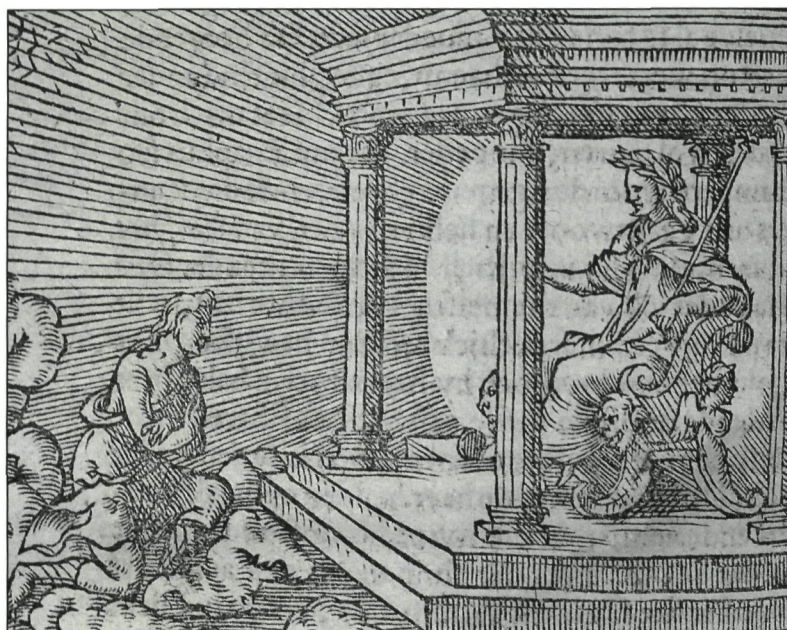

Gent, Brouwershuis, medaillon uit de stucwerkzoldering (Phaeton knielt voor Apollo/Phoebus) (foto O. Pauwels)

den gereduceerd tot een staaltje van betaalbare en effectvolle technische virtuositeit. Het “*entièrement détachés du plancher*”, waarover De Saumery met zoveel enthousiasme schreef, was een esthetische kwaliteit die in de eerste plaats bijdroeg tot een werkelijkheidssuggestie, tot de toen zo gewaardeerde *verisimilitudo* van het kunstwerk. Tegelijk lag de aantrekkingskracht van deze kunstvorm echter ook in zijn betekeniswaarde. Het is daarbij geen toeval dat het stucwerk zich herhaaldelijk als een bimediale kunstvorm, als een eenheid van woord en beeld, heeft gemanifesteerd. Onder het motto ‘*Ex his immobilis veritas*’ worden de gehistorieerde stucwerkmedaillons door Hansche samengevoegd tot een consistent betekenisrijk beeldprogramma dat aanspraak maakte op eeuwigheids- en waarheidswaarde. Dat het stucwerk uiteindelijk bijzonder kwetsbaar is gebleken, is hiermee niet in tegenspraak en heeft in eerste instantie te maken met de ironie van het noodlot. Precies de waarheidsclaim van dit soort stucwerk verklaart waarom het beeldprogramma dat veelal in meer officiële woon- en leefruimten was aangebracht, zo nadrukkelijk en met nauwelijks onder controle gehouden propagandistische intenties het zelfbeeld van de opdrachtgever uitdraagt. Tegelijk maakt dit onderzoek ook duidelijk dat deze beelden van omhoog ook figuurlijk onlosmakelijk zijn verbonden met het architecturaal geheel waarin ze oorspronkelijk zijn aangebracht, waarvoor ze oorspronkelijk waren geconcepieerd en waarbinnen ze aanvankelijk ook op een bijzonder betekenisvolle wijze ten volle hebben gefunctioneerd.

EINDNOTEN

- (*) Met dank aan A. Berghmans, R. Bodart, A. Claes, M. Clavier, fam. Cornet d'Elzies, G. van Doorne, G. Everaert, Lambrechts, Limoges, A. Rossenbacker, L. en P. de Spiegheleire, G. Swarte, M. Tagon, G. Thienpont, A. Vanlaethem, D. Vanlommel, L. Vermeulen en J. de Zutter.
- (1) Over Libert de Paep, zie *Monasticon belge*. T.4. Vol. 3. Liège 1969, 818-821.
- (2) F.J. VAN DER STERRE, *Vita S. Norberti* (Antwerpen 1622), fol. 18 (W.F.H. Hollstein, *Dutch and Flemish Etchings, Engravings and Woodcuts circa 1450-1700*. Vol. 7. Amsterdam, 1949-, 85, nrs. 143-178). Over Hansches werk in de Parkabdij, zie vooral Q.G. NOLS, *Les plafonds en relief de l'abbaye du Parc*, in *Bibliothèque Norbertine*, 15 (1913), 177-186, 262-273, 281-285 en 16 (1915), 2-6.
- (3) Zie A. HENKEL en A. SCHÖNE, *Emblemata. Handbuch zur Sinnbildkunst des XVI. und XVII. Jahrhunderts*. Stuttgart, 1976, 1422.
- (4) Dat Hansche dit impresa als een persoonlijk devies zou hebben gehanteerd, lijkt minder aannemelijk: elders in het oeuvre van Hansche vindt men deze voorstelling niet terug.
- (5) W. VERREES, Stucplafonds in hoog-reliëf van Jan-Christiaan Hansche, in *De Brabantse Folklore*, (1980), nr. 225, 5-29, i.h.bijz. p. 8, J. GERITS, “Jan-Christiaan Hansche, een 17de-eeuwse kunstenaar van formaat”, in *Meer Schoonheid*, 36 (1989), 65-77 en 100-105, i.h.bijz. p. 66 en P. VAN DEN BOS, “Meester Hansche. Ruimtevaarder van de gouden eeuw”, in *Brabant* (1986), nr. 3, 8-14.
- (6) Met dank aan J. Goossens. De tekst van de rekening wordt afgedrukt in Gerits, o.c. (noot 5), 75-76.
- (7) Met dank aan prior G. Swarte.
- (8) De documenten werden gepubliceerd onder meer in Gerits, o.c. (noot 5), p. 75-76 en 105.
- (9) Het oeuvre van Hansche is tot nog toe nooit volledig en accuraat in beeld gebracht. De meest waardevolle, gepubliceerde overzichten vindt men bij Verrees, o.c., (noot 5) en Gerits, o.c. (noot 5). Vergelijk ook de licentieoverhandelingen in typescript: M. DOPPEE, *Jean-Christiaan Hansche, stucateur du XVIIIe siècle. Etude des œuvres conservées en Belgique*. Brussel, 1971, M. VRANCKEN, *De stucplafonds van Jan Christiaan Hansche (1655-1685)*. Leuven, 1971 en P. ROMBAUTS, *Een iconografische en iconologische studie van de stucwerkplafonds van Jan Christiaan Hansche in de 17de-eeuwse gebouwen*, Gent, 1993.

Gravure uit
Metamorphosis Dat
is: *Die Herscheping-
pinge ... bescreuen
vanden vermaerden
ende geleerden
Poet Ovidius*
(Antwerpen, 1608),
fol. 18v.

In het hier gegeven overzicht werd o.m. het plafond in de bibliotheek van het voormalige Jezuïetenklooster te Gent niet opgenomen (vergelijk daarentegen V. DE MUYNCK, *Plafond de la bibliothèque de l'ancien couvent des Jésuites*, in *Inventaire archéologique de Gand*, 30 Avril 1901, p. 209), evenmin het plafond in de kapel van de Rooikapelhoeve te Blanden (vergelijk ook R. NACKAERTS, *Analytisch onderzoek van het gesloten Brabants hoevetype: de Rooikapelhoeve te Blanden* (lic. verh. in typoscript) (Leuven, 1982). Er is m.n. geen enkele reden om aan te nemen dat deze plafonds inderdaad ook door Hansche zouden zijn vervaardigd.

- (10) Vergelijk ook M. DOPPÉE, *Précisions concernant deux oeuvres attribuées à Jan-Christiaan Hansche*, in *Revue belge d'archéologie et d'histoire de l'art*, 41 (1972), 105-111.
- (11) Vergelijk over het Horstkasteel en de daarin bewaarde stucplafonds: A. DE BEHAULT DE DORNON en P. COMBAZ, *Le château de Horst à Rhode-Saint-Pierre*, in *Annales de la société royale d'archéologie de Bruxelles*, 7 (1893), 379-411 en 10 (1896), 114-133, A. DE BEHAULT DE DORNON, *Le plafond de la Salle d'honneur du château de Horst, à Rhode-Saint-Pierre*, in *Bulletin de l'Académie royale d'Archéologie de Belgique*, (1912), 25-33, A. CLAES, *Het kasteel van Horst*. Sint Pieters Rode, 1991 en (Stichting Vlaams erfgoed), *Bezoekersgids kasteel van Horst*. Brussel, 1997.
- (12) Vergelijk ook J. DE BORCHGRAVE D'ALTENA, *Fragment du plafond aux exploits d'Hercule de Jan Christian Hansche*, in *Bulletin des musées royaux d'art et d'histoire*, 3e série, 4 (1932), 2-6 en verder nog F. HELLENS, *Visite à Beaulieu*. Paris 1932 en P. Arren, *Het kasteel van Beaulieu weldra alleen nog een herinnering?*, in *Brabant* (1982), nr.2, 2-7.
- (13) Over deze kerk, zie E. TONET, *Deux Eglises de la Région de Marche-le-Dames. Gelbressée et Franc-Waret*. (Bulletin des commissions royales d'Art et d'Archéologie, n° 27) en *Le patrimoine monumental de la Belgique*. Vol. 5. T.1. Liège, 1975, 245-246.
- (14) Over Paul-Jean de Groesbeeck, zie M. YANS, in *Biographie nationale... de Belgique* 31 (1962), 421-3.
- (15) Vgl. hierover N. De Poorter in *Jacob Jordaens (1593-1678)*. D.I. Antwerpen, 1993, 46-7.
- (16) Vergelijk ook J. LAUWERS, *Stucwerk van Hansche uit 1670 in de kerk van Perk*, in *Eigen Schoon en De Brabander* 55 (1972), 406-410 en Doppée, o.c. (noot 10)
- (17) Vergelijk ook J. DE BORCHGRAVE D'ALTENA, *Une œuvre inconnue de Jan-Christian Hansche*, in *Bulletin de la Société Royale d'Archéologie de Bruxelles* (1938), 109-112 en verder ook P. DE FRANE, *De castrale kapel van Schoonhoven bij Aarschot*, in *Meer Schoonheid*, 9 (1962), 9-12 en A. COECK, *Over de kapel van het kasteel van Schoonhoven te Aarschot*, in

Het Oude Land van Aarschot 4 (1969), nr. 1, 24-28 en nr. 4, 129-139

- (18) Brief dd. 24 december 1898 van Albert Canfyn aan de Gentse burgervader
- (19) P.-L. DE SAUMERY *Les délices du Pays de Liège, ou description des monuments sacrés et profanes* (Liège: Everard Kints, 1738-1744), T.3, 144 en 145.
- (20) L. DE PAEPE, *Summaria cronologia insignis ecclesiae Parchensis*, Leuven 1662, 463.
- (21) Zie de literatuur vermeld in noot 9 en 11
- (22) Over M.A. van den Tympel zie vooral [A. D'] A.[ERSCHOT SCHOONHOVEN], *Note sur le plafond de Hansche au château de Horst 1655*, in *Bulletin de la Société Royale d'Archéologie de Bruxelles*, (1932), 192-3, De Behault de Dornon and P. Combaz, o.c., (noot 11), p. 406, Claes, o.c. (noot 11), 20 en CH.-FR. AMOUNET, *Feue Illustré Dame Marie-Anne De Timple, Comtesse de Mulert, du S. Empire et d'Autreppre, Dame de Horst, & c. (s.l., s.a.)*
- (23) Zie de brief (16.12.1644) van M.-A. van den Tympel aan haar nicht (Algemeen Rijksarchief Brussel, familiearchief De Merode-Westerloo, VM 4463)
- (24) Amounet, o.c. (noot 19), p.2, 26, 27, 28 en 31
- (25) G. ROLLENHAGEN, *Sinn-Bilder. Ein Tugendspiegel*, ed. C.-P. Warncke (Dortmund 1983). In zijn uitleiding bij deze editie toont Warncke aan dat C. de Passe inderdaad als de auteur intellectuel van de bundel kan worden beschouwd (p. 426-7).
- (26) Zie over het genre van de vorstenspiegels o.m. H.-O. MÜHLEISEN en TH. STAMMEN (ed.), *Politische Tugendlehre und Regierungskunst. Studien zum Fürstenspiegel der frühen Neuzeit* (Tübingen 1990) en B. SINGER, *Die Fürstenspiegel in Deutschland im Zeitalter des Humanismus und der Reformation* (München 1981), 158-163.
- (27) Over de Nederlandse Florianus-vertaling zie A. GEEREBAERT, *Lijst van de gedrukte Nederlandsche vertalingen der oude Griekse en latijnse schrijvers*, in *Verslagen en Mededelingen der Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde*, (1924), 797-798. Over de anonieme houtsneden (ontworpen naar Virgil Solis' houtsneden), zie M.D. HENKEL, *Illustrierte Ausgaben von Ovids Metamorphosen im XV., XVI. und XVII. Jahrhundert*, in *Vorträge der Bibliothek Warburg*, (1926-1927), 94-95 en E.J. SLUIJTER, *De 'Heydensche Fabulen in de Noordnederlandse schilderkunst, circa 1590-1670. Een proeve van beschrijving en interpretatie van schilderijen met verhalende onderwerpen uit de klassieke mythologie* (Den Haag 1986), 310 en 342. Over P. van der Borchts prentenserie, zie Hollstein, o.c. (noot 2) vol. 3, p. 100, nrs. 200-377, Henkel, o.c., 112-113 en Sluijter, o.c., 309 en 342. De Nederlandse Van Dortvertaling wordt vermeld in Geerebaert, o.c., 803.
- (28) H. MIEDEMA (ed.), *Karel van Mander. Den grondt der edel vry schilder-const* (Utrecht, 1973), 2, 306. In 1969 verscheen te Utrecht een facsimilé-editie van Van Manders Schilder-Boeck.
- (29) *Emblemata. Volsinnighe uytheelsels by Gabrielem Rollenhagium uyt andere versamelt, en vermeerderd met syn eygene sinrijcke vindingen, Gestelt in Nederduytsche Rijme Door Zacharias Heyns* (Arnhem 1615), nr. 68.
- (30) De Borchgrave d'Altena, o.c. (noot 12), p. 4
- (31) Zie over hem J. RÜBSAM in *Allgemeine Deutsche Biographie* Bd. 37, Leipzig 1894, p. 510-3
- (32) De Borchgrave d'Altena gaf als eerste aan dat Hansche de Cornelis Cort-gravures had gebruikt voor zijn Herculesuitbeelden in het kasteel van Beaulieu (o.c. (noot 12). Over deze gravures, zie Hollstein, o.c. (noot 2), vol. 5, p. 55, nrs. 172-181, C. VAN DE VELDE, *The Labours of Hercules, a lost series of Paintings by Frans Floris*, in *The Burlington magazine*, 107 (1965), 114-123 en verder ook J.C.J. BIERENS DE HAAN, *L'œuvre gravée de Cornelis Cort, graveur hollandais, 1533-1578*. Den Haag 1948
- (33) K. VAN MANDER, o.c., (noot 25), *Het Leven der Doorluchtige Nederlandtsche, en Hooghduytsche Schilders*, fol. 242r.
- (34) Cf. G.K. GALINSKY, *The Herakles Theme. The Adaptations of the Hero in Literature from Homer to the Twentieth Century* (Oxford: 1972), O. LENZ, *Über den ikonographischen Zusammenhang und die literarische Grundlage einiger Herkuleszyklen des 16. Jahrhunderts und zur Deutung des Dürerstiches*

Gent, Brouwershuis, medaillon uit de stucwerkzoldering (Phaeton stort naar beneden)

- B73, in *Münchener Jahrbuch der bildenden Kunst*, Neue Folge 1 (1924), 80-103, G. BRUCK, *Habsburger als Herculier*, *Jahrbuch der kunsthistorischen Sammlungen in Wien*, 50 (1953), 191-198, W.C. McDONALD, *Maximilian I of Habsburg and the veneration of Hercules: on the revival of myth and the German Renaissance*, in *The Journal of Medieval and Renaissance Studies*, 6 (1976), 139-154; C. VIVANTI, *Henry IV, the Gallic Hercules*, in *Journal of the Warburg and Courtauld Institute*, 30 (1967), 176-197.
- (35) Over Jean-Caspar-Ferdinand de Marchin, zie onder meer P. HENRARD, *Un soldat de fortune au XVIIe siècle: Jean Gaspard Ferdinand de Marchin*, in *Annales de l'académie d'archéologie de Belgique*, 4e sér., t. VI. (Brussels, 1890), 218-137, P. HENRARD, *Jean-Gaspard-Ferdinand de marchin*, in *Biographie Nationale... de Belgique* (Brussel 1894-5), t.3, 457-70, H. HENROTAY, *Notice sur Modave*, in *Bulletin de l'Institut archéologique liégeois*, 5 (1862), 38-49, en S. BALAU, *Modave*, in *Bulletin de la société d'art et d'histoire du diocèse de Liège*, 8 (1894), 1-320
- (36) Balau, o.c., (noot 35)
- (37) Zie hierover B. D'URSEL, *Souvenirs du passé à Saint Fontaine*. S.l., s.a. (ook gepubliceerd in *Le Parchemin* (1971), nr. 151).
- (38) Balau, o.c., (noot 35)
- (39) Cf. bijvoorbeeld P. Breugels voorstelling 'Spes' (hoop wordt er afgebeeld met als attributen: het anker, de schop, een bijkorf en een sikkel) (met dank aan I.M. Veldman). Zie ook I.M. VELDMAN, *Images of Labor and Diligence in sixteenth-century Netherlandish prints: the work ethic rooted in civic morality or Protestantism?*, in *Simiolus*, 21 (1992), 227-264
- (40) Over dit plafond, zie de literatuur vermeld in noot 9 en verder ook P. CLAEYS, *Plafond de l'ancienne Maison des Brasseurs*, *Inventaire archéologique de Gand*, Gent 1899, p. 128
- (41) P. EECKHOUT, *Un tableau de Philippe de Champaigne retrouvé: 'la translation des reliques de Saint Arnould*, in *Revue belge d'archéologie et d'histoire*, 54 (1985), 5-16, i.h.bijz. p. 6-8 en F. DE POTTER, *Gent, van den oudsten tijd tot heden*. DI.8. S.l. s.a., p. 53-54.
- (42) Vergelijk hierover voetnoot 27.
- (43) Met dank aan P. Vandenbroeck.
- (44) Over de viering van Hellebaut te Gent, zie G. SIMONS, *Jan-Baptist Hellebaut, de laatste Gentse primus*, in *Oostvlaamse Zanten*, 45 (1970) 1, 8-18
- (45) *Generaele verzaemeling van alle de jaer-schriften, verzen & c. Waer mede de stad Gend heeft verciend geweest op den 25. Augusti 1793, ter onthaelinge van (...) Joannes Baptista Hellebaut, als Primus der Philosophie in (...) Loven*, Gent, E. T'Servrancx, 1793.

SUMMARY

IMAGES FROM ABOVE HANSCHES 17TH CENTURY STUCCO CEILING DECORATIONS IN THE CASTLES OF HORST, MODAVE AND BEAULIEU.

The works of the Brabant stucco artist Jan-Christiaan Hansche were made between 1653 and 1685. His works can be found in the former county of Flanders, the Brabant duchy, the principality of Liège and the adjacent Rhineland. Most of his patrons could be found among the gentry and clergy. The preserved stucco shows a remarkable stylistic evolution. As a demonstration of his artistic virtuosity and technical skills, Hansche strived for an optimisation of historicizing stucco reliefwork so as to make it appear as "round embossing". The suggestion of reality thus created, added to the *verisimilitudo* which was at that time highly appreciated in art. At the same time this artform appealed also because of its meaningfulness. Stucco has often manifested itself as a bi-medial art, as a unity of word and image. Following the motto 'ex his immobilis veritas' the historicizing stucco was joined together by Hansche as a consistent and meaningful composition of images. The image of the patrons was mostly heavily propagated. At the same time it appears that these images are also well-integrated in the architectural whole for which they were originally designed.

The great progress in cartography during the 18th century is illustrated in our country by the work of General Count Joseph de Ferraris. Born in Lorraine, this distinguished officer served all his life the Austrian empire. While dwelling in the then Austrian Netherlands in the following of Governor General Charles de Lorraine, he supervised the general survey of the country, which led to a beautiful large scale manuscript map in 275 sheets. Three copies were drawn, of which one is kept in the Royal Library in Brussels. Explanatory notes were grouped in 12 volumes. Together with this manuscript map, which remained a secret possession of the authorities, a reduction of it was engraved to be sold; this was used and copied over several removals, the copper plates were also deposited in the Royal Library.

Both maps have been reproduced for promoting a better knowledge of historical land occupation and scenery. The manuscript map was reduced to about 1/25000, a scale which makes comparison with modern maps from the Belgian Survey easy.

P. NIJS N.V.

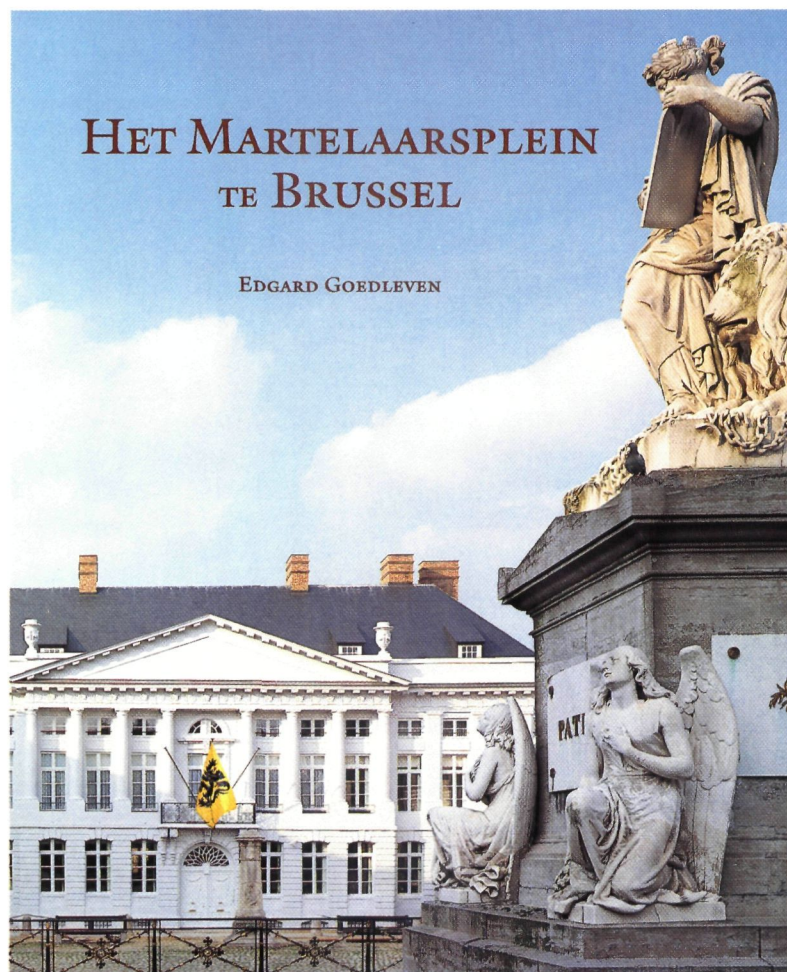
ALGEMENE ONDERNEMING

DAK-ZINK-BOUW- EN
RESTAURATIEWERKEN
STEENKAPPERIJ
SCHRIJNWERKERIJ

E3-Laan 49 – 9800 DEINZE
Tel. : (09) 386 07 63 – 386 61 50
Fax : (09) 386 04 15

Het Martelaarsplein

te Brussel

- 200 jaar Belgische en Vlaamse geschiedenis verteld op een bevattelijke manier

- Meer dan 300 nooit eerder getoonde foto's en documenten

EEN PRACHTIG GESCHENK

HET MARTELAARSPLEIN TE BRUSSEL Edgard Goedleven

Vormgeving Luc Tack

256 BLZ.

Met ca. 300 afbeeldingen in kleur

330 X 250 MM

Gebonden met stofomslag

2650 FR.

ISBN 90 209 2845 7

NUGI 223 - SBO 49

Is het enkel een speling van het lot of de ironie van de geschiedenis dat thans de Vlaamse regering is gevestigd op het Brusselse Martelaarsplein waar de opstandelingen liggen begraven die in 1830 sneuvelden tijdens de Belgische omwenteling?

In dit prachtig geïllustreerde kunstboek hangt Edgard Goedleven het verhaal op van dit authentieke classicistische monument. Zijn wedervaren gedurende twee eeuwen geschiedenis wordt hier op uitstekende wijze geschetst. De band met het politieke en sociale leven wordt nooit uit het oog verloren. Of hoe politiek en architectuur elkaar steeds weer beïnvloeden.

Besteladres: Afdeling Monumenten en Landschappen
Graaf de Ferraris-gebouw - Emile Jacqmainlaan 156 - bus 7 - 1000 Brussel
tel. (02)553 82 34 fax (02)553 82 05

Prijs: 2650,-fr. (verzending inbegrepen).

Het boek kan verkregen worden door overschrijving van 2650,-fr. op rekeningnummer 091-2206040-95